

Л.Є. Азарова

Н.Й. П'яст

**Українська мова професійного спілкування.
Практичний курс. Частина І.**

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

Л.Є. Азарова

Н. Й. П'яст

**Українська мова професійного спілкування.
Практичний курс. Частина I.**

Затверджено Вченою радою Вінницького національного технічного університету як навчальний посібник. Протокол № 11 від “ 25 ” травня 2006 р.

Вінниця ВНТУ 2006

Рецензенти:

П.С. Дудик, доктор філологічних наук, професор
А.В. Костюк, кандидат філологічних наук, доцент
І.С. Степанова, кандидат філологічних наук, доцент

Рекомендовано до видання Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 11 від 25.05.2006 р.).

Л.Є. Азарова, Н.Й. П'яст
А 35 Українська мова професійного спілкування. Практичний курс.
Частина І. – Вінниця: ВНТУ, 2006. – 126 с.

Навчальний посібник містить загальні відомості з дисципліни “Українська мова професійного спілкування”.

У ньому розглянуто теоретичні питання курсу, подано орфографічний практикум, який послідовно розкриває основи української граматики, сприяє виробленню навичок стилістичного використання слів і словосполучень.

Навчальний посібник орієнтовано на подальше вдосконалення знань з української мови та сприяння розвитку загальної культури ділового мовлення студентів, для кого важливий високий рівень культури українського слова.

УДК 808.3

З М І С Т

Вступ.....	4
1. Зміст і завдання курсу “Українська мова професійного спілкування” ..	6
2. Історія походження і розвитку української мови	9
3. Українська мова – національна мова українського народу	11
4. Норми літературної мови	14
5. Літературна мова та діалекти	29
6. Усна і писемна форма літературної мови.	32
7. Функції української мови та її місце у родині слов'янських мов.	36
8. Основні ознаки культури мови.	37
9. Стили української літературної мови. Загальні ознаки, призначення, сфера поширення та мовні засоби стилів	39
10. Слово як одиниця мови. Багатозначність слів у сучасній українсь- кій мові	48
11. Антоніми, омоніми, синоніми та пароніми у діловому мовленні	53
12. Запозичені слова та їх використання у текстах ділової українсь- кої мови	68
13. Термінологічна та професійна лексика, її роль і місце у текстах ділової української мови	71
14. Предмет фразеології. Роль стійких словосполучень у текстах ділової української мови. Фразеологічні звороти, їх типи та використання у професійному спілкуванні	78
15. Джерела української фразеології	80
16. Мовний етикет	87

Орфографічний практикум

1. Правила вживання м'якого знака	90
2. Вживання апострофа	92
3. Подвоєння та подовження приголосних на письмі	95
4. Правопис префіксів	96
5. Зміни приголосних при словотворенні та словозміні	97
6. Спрощення в групах приголосних	98
7. Правопис слів іншомовного походження	100
8. Фонетичні засоби милозвучності української мови	101
9. Практикум з культури мовлення.	104
10. Список літератури	114

Вступ

Мова – найбільше багатство народу. Тому кожне суспільство, кожний народ оберігає її як святиню і дбає, щоб усі його члени добре знали свою мову, правильно користувалися нею. Мову називають акумулятором, інтегратором суспільства і культури.

У мові закодовує народ усю свою культуру, історію, свій багатовіковий досвід, свою матеріальну і духовну самобутність. У ній розгадана і нерозгадана природа нації, її духу, устремління, пізнання і відтворення світу ідей; мова відбиває досягнення творчої думки. Сьогодні зростає суспільне значення української мови, поживається її вивчення в закладах та установах, здійснюється активна робота щодо ведення діловодства державною мовою. Мова як інструмент здобуття знань, як засіб життєдіяльності людини є елементом соціальної сфери. Досягти досконалості в роботі, успіхів у житті без знання мови не можна. Мова є передумовою зростання й змужніння особистості, засобом пізнання світу і збагачення досвідом попередніх поколінь. Це той ланцюжок, що єднає сучасне покоління з минулим і майбутнім, що об'єднує людей у народ, націю.

Проблема “мова як генетичний код нації”, що була однією з найважливіших у європейському мовознавстві XIX ст., знову набуває своєї актуальності у наш час. При спробі розв'язання цієї проблеми слід врахувати весь комплекс особливостей мови та різних сторін духовної культури нації, специфіку співвідношення компонентів культури з мовою, її рівнями. Мова, передаючи інформацію про світогляд народу, який розмовляє нею, є також відображенням його духовної культури, взаємодіє з нею. Вона тісно пов'язана з історією народу – носія цієї мови – та з історією культури, з формуванням свого культурно-історичного ареалу. Вона безпосередньо пов'язується також із соціологією і психологією не тільки в плані вироблення моделей, зразків мовної поведінки, а й мовної свідомості, що формує життєву і виробничу поведінку нації.

Засоби загальнонародної мови, що вступають у мовленнєву діяльність людини і народу, пов'язані і взаємодіють в єдиному процесі свідомої мовномислительної діяльності відображення дійсності. Мова є засобом саморозвитку й самовираження особистості. Мовлення кожного – це його духовний, інтелектуальний портрет. Тисячоліттями український народ творив високорозвинену літературну мову. Вона до послуг кожного з нас, її треба свідомо й активно вивчати, досягти, оволодівати виражальними засобами української мови. Завжди йдуть у парі: мова й освіта. Ось чому треба вивчати функції мови, її роль у суспільному житті, виробляти навички правильного використання різних мовних засобів залежно від сфери й мети спілкування, уміти складати ділові папери, працювати над усним і писемним мовленням. Великої ваги у наш час набуває офіційно-діловий стиль мови, який відображає рівень освіти нації

та її культури. Його вивчення, правильне використання значно підвищують престиж української нації, особливо тепер, у період розбудови нашої держави.

Для майбутніх спеціалістів, студентів вищих навчальних закладів, важливим є досконале володіння грамотним мовленням в його усній та писемній формах. Мовні знання – один із основних компонентів професійної підготовки. Знання мови фаху підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися у складній професійній ситуації та в контактах з представниками інших галузей, у діловому спілкуванні.

Вивчення української мови – один із аспектів національного виховання молоді України. Виховання у молодого покоління українців шанобливого ставлення до української мови як однієї із розвинених європейських мов – завдання вузівських викладачів-мовників. Мовна ситуація в Україні є досить складною. Пишним цвітом розквітає суржик, у молодіжному середовищі нормативним стає вживання жаргонізмів, мовних пгтампів, вульгаризмів. Шкільний курс української мови – це тільки початковий етап у вихованні людей, які вправно володіють словом. Випускники шкіл, які вступають до вузів, виявляють безпорадність у питаннях мовного етикету, неправильно вживають запозичені слова, не диференціюють значень українських паронімів, омонімів та синонімів, припускаються стилістичних, лексичних, акцентологічних та інших помилок.

Вузівський курс “Українська мова професійного спілкування” має за мету практичне оволодіння нормами сучасної літературної української мови, передбачає не лише перевірку рівня знань студентів, їх грамотності, але й спрямований на розвиток навичок правильного логічного мовлення, вдосконалення стилістичної вправності, засвоєння норм і вимог усного та писемного ділового спілкування. Студенти мають ознайомитися з основними лексичними поняттями, щоб чітко усвідомлювати взаємозв’язки між лексикою, граматику, стилістикою та орфографією. Це сприятиме збагаченню індивідуального словникового запасу, кращому засвоєнню й розумінню наукових термінів, якими мають оперувати майбутні фахівці професійної галузі. Для них дуже важливим є досконале володіння культурою ділового мовлення, формування у них системи знань зі специфіки української професійної мови, термінології обраної спеціальності як основи професійного мовлення та стилістики службових документів.

“Українська мова професійного спілкування. Практичний курс” допоможе студентам заповнити прогалини у знаннях з української мови, сприятиме розвитку їхньої загальної культури мовлення.

1. Зміст і завдання курсу “Українська мова професійного спілкування”

У зв'язку з прийняттям Закону про державність української мови та її функціонування в усіх установах, підприємствах та організаціях на території України здійснюється активна робота щодо впровадження її в діловодство й справочинство, які впродовж багатьох років здійснювалися російською мовою.

Писемне спілкування в державному, суспільному, політичному, господарському житті, в ділових відносинах між організаціями та установами, в органах управління перейшло на українську мову. Часто недосконале володіння українською мовою спричиняє появу чималої кількості типових помилок, хибних висловів, слів-покручів і знижує рівень культури мовлення у загальнонаціональному вимірі. За таких умов дуже важливо озброїти знанням про ділові папери студентів вищих навчальних закладів, адже саме за допомогою ділових паперів, листів устанавлюються офіційні, службові, ділові, партнерські контакти між фірмами, підприємствами, установами, державами, а також налагоджуються приватні стосунки між людьми.

Вивчення української мови професійного спілкування передбачає вивчення різних видів ділових паперів, набуття студентами навичок їх укладання, засвоєння етикету ділової кореспонденції. Програмою також передбачено оволодіння нормами літературної мови: орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними, стилістичними та пунктуаційними. Подаються відомості про складні випадки правопису найуживаніших у ділових паперах слів і словосполучень, висвітлюються питання стилістики, морфології та синтаксису.

Під час вивчення писемного ділового мовлення засвоюються пунктуаційні норми української мови, оскільки пунктуаційні помилки певною мірою перекидають зміст висловлювання. Досконале знання пунктуаційних норм полегшує писемне спілкування людей, сприяє піднесенню загальної мовної культури. Отже, разом з орфографічними правилами подаємо й правила вживання розділових знаків. На практичних заняттях типологія завдань і вправ представлена двома видами:

а) *завдання на формування власне мовленнєвих навичок*: контроль і вдосконалення мовлення; робота над мовленнєвими різновидами завдань; використання лінгвістичної та довідкової літератури;

б) *завдання на формування професійно зумовлених навичок*: побудова власних висловлювань на фахову тематику; публічні виступи; моделювання та розв'язування професійно-мовленнєвих ситуацій; оформлення ділової фахової документації.

Основними видами завдань на практичних заняттях з курсу “Українська мова професійного спілкування” є творчі роботи, що сприятимуть виробленню у студентів практичних умінь, потрібних для

продукування зв'язних висловлювань з професійної тематики. А саме: опрацювання основної та додаткової лінгвістичної літератури з вивченої теми; підготовка успіх та письмових відповідей на запитання, що стосуються теоретичного фахового матеріалу; вправи аналітичного й конструктивного характеру з використанням різних типів словників; дослідження функціонування тексту (художнього, наукового, публіцистичного, офіційно-ділового); побудова монологів, діалогів, полілогів на фахову тематику; написання анотацій на основі опрацьованої літератури; виступи з повідомленнями; обговорення та коментарі до виступів тощо.

Усім, хто прагне піднести свою мовну освіченість, пропонуємо теми, що містять не тільки загальні правописні норми, а й поради щодо стилістичного використання того чи іншого слова або словосполучення, зразки оформлення документації, поширеної у різних сферах державної й господарської діяльності. Отже, курс "Українська мова професійного спілкування" складається з окремих занять, кожне з яких умовно можна поділити на дві частини: граматику і діловодство. Запропонована система занять послідовно розкриває основи української граматики, сприяє формуванню базисного словникового запасу професійної лексики. Орфографічним практикумом можна ефективно послуговуватися на всіх етапах вивчення матеріалу: під час закріплення знань, для поточної перевірки роботи студентів як одним із видів контрольних робіт. Ця робота сприятиме вихованню у студентів чуття граматичної форми, уваги до стилістично точного вживання їх у мовленні. Особлива увага звертається на текстовий виклад документа, його грамотність, нормативність. Кожне заняття супроводжується практичними вправами і завданнями, тлумачними словничками професійної лексики.

Важливим елементом культури кожної ділової людини є мовний етикет. Тому на заняттях з української мови студентам пропонується теоретично опрацювати основні засади приватного ділового спілкування, його етичний і мовний супровід. Вони повинні назвати варіанти етикетних форм ввічливості щодо різних мовних ситуацій, вказати психологічні, соціальні, національні особливості мовного етикету.

Велике значення в усному спілкуванні має мистецтво публічного виступу. Саме на заняттях з української мови за професійним спілкуванням студентам надається допомога у підготовці доповіді для публічного виступу, адаптувавши її до усного сприйняття широкою аудиторією. Доповідь повинна бути скомпонована в публіцистичному стилі (під стиль ораторського мовлення); обсяг має дорівнювати тривалості виступу 5 хвилин. При цьому доповідачеві необхідно, по можливості, розкрити запропоновану тему, переконати аудиторію у своїй правоті, дотримуючись композиційної структури (вступ, основна частина, висновок).

Заняття спрямовують викладачів і студентів на узагальнюючий характер вивчення, поглиблення, повторення й закріплення програмного матеріалу, на подальший розвиток зв'язного мовлення, роботу зі словниками. Навчальний посібник "Українська мова професійного спілкування. Практичний курс" допоможе викладачеві уникнути шаблону і схематизму на заняттях. Для цього до кожного розділу подано різноманітні завдання, тренувальні вправи, які можна використовувати на всіх етапах уроку, додаткових заняттях, під час виконання домашніх робіт тощо.

Велику увагу приділено виробленню у молоді мовного чуття слова, вибору правильного варіанта слововживання, навичок стилістичного використання певного слова або словосполучення, складним випадкам російсько-українського перекладу. Це сприятиме піднесенню культури мови студентів, їхньому духовному збагаченню. Майбутнім фахівцям мова потрібна як система світобачення, засіб культурного співжиття в суспільстві, самоформування і самовираження особистості.

Отже, завдання курсу української мови професійного спілкування є такими:

1) дати студентам ґрунтовні й систематичні знання з усіх розділів курсу "Українська мова професійного спілкування";

2) забезпечити оволодіння нормами української літературної мови та дотримання вимог культури усного й писемного мовлення, а також оволодіння навичками комунікативно виправданого використання засобів мови в різних життєвих ситуаціях, під час створення документів з дотриманням етикету ділового спілкування;

3) виховати повагу до української літературної мови.

Основна мета курсу "Українська мова професійного спілкування" – підвищити загальну мовну культуру як в усній, так і в писемній формах, грамотність тих, хто вивчає українську мову і користується нею, але має певні труднощі у діловодстві. Майбутня ділова людина навчиться використовувати найсучасніші документи (резюме, рекомендаційний лист, рекламне оголошення, візитну картку), виступати на зборах, нарадах, презентаціях, диспутах; виконувати редагування й переклад як комплексні види навчальної роботи, що охоплюють найрізноманітніші операції з професійно-мовленнєвим матеріалом.

2. Історія походження і розвитку української мови

Історія кожної мови якнайтісніше пов'язана з історією її носія. Слов'янські мови походять з одного джерела – праслов'янської (спільнослов'янської) мови, від якої й успадкували спільні або подібні тенденції розвитку.

Розпад прайндоевропейської спільності, з якої виділилася праслов'янська мовна єдність бронзового віку – III тис. до н.е. На думку

вчених¹, праслов'янська єдність розпалася приблизно в IV – VI ст. н. е., а десь із VII ст. можна говорити про консолідацію трьох етновних груп: західнослов'янської, південнослов'янської та східнослов'янської. Близько VIII – IX ст. на сході Славії оформляється мова східних слов'ян – давньосхіднослов'янська (прадавньоруська).

У IX – XIII ст. східні слов'яни мали могутню давньоруську державу – Київську Русь. Ця ранньофеодальна держава протягом IX – X ст. об'єднала всі східнослов'янські племена (полян, деревлян, сіверян, ільмен, кривичів, радимичів, уличів та ін.), що зумовило руйнування родоплемінної мовної єдності і початок формування спільної мови східних слов'ян, яка дістала назву давньоруської мови. У складі давньоруської мови IX – XIII ст. виділялися кілька діалектних масивів, межі між якими не були виразними і мінялися протягом історії давньоруської народності. Українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву.

У зв'язку з монголо-татарською навалюю у другій половині XIII ст. і розпадом Київської Русі розвинулися говіркові територіальні відмінності. Оскільки процеси мовного об'єднання у цей період загальмувалися, з'явилися передумови для поділу східних слов'ян на три народності (українську, російську й білоруську) та формування мов цих народностей. Мовні особливості південнодавньоруського племінного, а надалі територіального діалекту XI – XIII ст., а також періоду формування української народності (IV – поч. XVII ст.) перетворилися у відмінні риси мови української народності, а згодом й української нації.

Дещо відмінну періодизацію історії української мови на основі даних про фонологічні зміни пропонує Ю. О. Карпенко (Українська гіпотеза) (Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 3 – 8). Він виділяє такі періоди:

1. Кінець II тис. до н. е. – II ст. н. е. – праслов'янська мова.
2. II ст. н. е. – IV ст. – спільна мова східних і південних слов'ян.
3. IV – X ст. – спільносхіднослов'янська мова.
4. IV – VII ст. – антська мова; VIII – X ст. – давньоруська.
5. XI – XIV ст. – давньоукраїнська мова.
6. XV – XVIII ст. – староукраїнська мова.
7. XIX – XX ст. – нова українська мова.

Гіпотеза про походження східнослов'янських мов із однієї давньої мови – спільноруської прамови – належить О. О. Шахматову. Вона була підтримана багатьма ученими. Походження української мови в радянському мовознавстві висвітлювалося за схемою: індоевропейська спільність (мовної родини) – праслов'янська спільність (слов'янської групи мов) – східнослов'янська (спільноруська мова) – українська мова. Проте прихильники теорії самостійного розвитку української мови (І. Огієнко, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, В. Ганцов, П. Ковалів,

¹ Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності

// Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К.: Наук.думка, 1990.

Ю. Шевельов та ін.) піддавали гострій критиці теорію О. Шахматова про спільноруську прамову. Так, посиляючись на праці М. Грушевського, який вважав, що слов'яни, виділившись з індоєвропейської спільноти, займали територію від Карпат до Валдайської височини, Подніпров'я та між Віслою й Німаном, тобто на землях пізньої України, І. Огієнко робить висновок, що вже на своїй прабатьківщині спільнослов'янська мова розпадалася на окремі говори, які в процесі свого розвитку вирости в окремі слов'янські мови. На думку вченого, на Сході слов'янства ніколи не було й не могло бути якоїсь однієї спільної руської мови².

Дослідження О. Потебні, П. Житецького, М. Максимовича науково обґрунтували самостійність, автохтонність розвитку української мови. У наш час цілісність, старожитність української мови від самого світанку розвитку східнослов'янських мов обстоюють Г. Півторак, В. Русанівський та інші українські дослідники. Г. Півторак³ вважає, що процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Найраніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія нинішньої України була частиною прабатьківщини слов'ян. Увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, протоукраїнські діалекти протягом VI – IX ст. розвивалися, виявляючи чимало специфічних українських або українсько-білоруських діалектних рис і менше – російських особливостей. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі. Рубежем, від якого є вагомими підстави вважати українську мову самостійною, згідно з теорією Г. Півторака, є XI – XII ст., коли остаточно оформляється своєрідність фонетичної системи української мови [20].

Відомі й інші погляди на проблему походження української мови. За теорією Ю. Шевельова⁴, у розвитку української мови виділяються чотири періоди від часу розпаду праслов'янської мови: 1) протоукраїнська мова (VII – XI ст.), 2) староукраїнська (XI – XIV ст.), 3) середньоукраїнська (кінець XIV – початок XVIII ст.) і 4) нова українська мова.

Різне бачення загальної картини формування східнослов'янських мов свідчить про творчий пошук істини, особливо важливий для національно-мовної свідомості українців, чия мова в історичному минулому не раз зазнавала утисків і заборон, насильницької асиміляції в інтересах тих держав, до складу яких входила Україна.

Завдання 1. Яке слово є застарілим?

а) полковник; б) офіцер; в) генерал; г) сотник.

Завдання 2. Яке слово є застарілим?

а) прапор; б) герб; в) бунчук; г) гімн.

² Огієнко І. [Митрополит Ляріон]. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С.52-69.

³ Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови: Хрестоматія. – К., 1996. – С.270-279; Його ж: Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.

⁴ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? – К., 1994.

Завдання 3. У якому варіанті є застарілі слова?

а) токариха, шевчиха, повариха, ковалиха; б) кравчиха, рибачиха, теслиха; в) старостиha, цариха, москалиха, чумачиха; г) чоботариха, дзвонариха, дячиха, секретариха.

3. Українська мова – національна мова українського народу

Українська мова є національною мовою багатомільйонного українського народу. Вона належить до високорозвинених мов із давніми писемними традиціями.

Переважає більшість українців проживає в Україні. Крім того, українською мовою розмовляють українці в Молдові, Казахстані, Киргизстані, Росії (Воронежській, Ростовській областях, Краснодарському і Ставропольському краях, на Поволжі й Алтаї, Далекому Сході тощо), у Польщі, Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, Канаді, США, Бразилії, Австралії та інших країнах.

Українська мова входить до групи слов'янських мов індоєвропейської сім'ї, яку складають три підгрупи:

- 1) східнослов'янська (*українська, російська, білоруська мови*);
- 2) південнослов'янська (*болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови*);
- 3) західнослов'янська (*польська, чеська, словацька, серболужицькі мови*).

Спорідненість їх виявляється в лексиці й граматичних системах, у способах словотворення та звукових співвідношеннях слів і морфем.

Найближче споріднена українська мова з російською і білоруською, з якими утворює східнослов'янську підгрупу слов'янських мов. У цих мовах багато спільного у фонетичній і граматичній будові, зокрема у формах словозміни, в будові словосполучень і речень. Багато спільного і в словниковому складі: досить порівняти звучання загальнонародних слів:

українські: *мати, сестра, ячмінь, берегти, учитися, осінній, один, ніде, учора, хтось, же (ж)*;

російські: *мать, сестра, ячмень, беречь, учиться, осенний, один, нигде, вчера, кто-то, же (ж)*;

білоруські: *маці, сестра, ячмень, беречы, вучыцца, асенні, адзін, ніде, учора, хтосьці (хтось), жа (ж)*.

Сучасна українська мова є національною мовою українського народу. Вона поєднує в собі літературну мову, територіальні, соціальні діалекти та просторіччя. Вищою формою національної мови є літературна мова. Це оброблена майстрами слова, унормована форма загальнонародної мови, що обслуговує культурне життя народу. Отже, основна ознака літературної мови – наявність сталої норми.

Літературна мова – відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує державну діяльність, культуру, пресу, художню літературу, науку, театр, державні установи, освіту, побут людей.

Сучасна українська літературна мова оброблена і впорядкована вченими, письменниками та іншими діячами культури. Вона за своїм походженням пов'язана з місцевими діалектами, бо виникла на їх основі. Літературна мова й місцеві діалекти завжди перебувають у взаємозв'язку, бо літературна мова безперервно збагачується за рахунок народних говорів. Також літературна мова впливає на місцеві говори і сприяє їх зближенню із загальнонародною національною мовою.

Українська літературна мова, єдина для всієї української нації, є найважливішою формою національної культури. Вона й нині є важливим засобом її відродження.

Багато відомих людей відзначали велич і красу української мови.

Ну щоб, здавалося слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,
Як їх почує!.. Знать од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!.. (Т. Шевченко)

“Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування” (Панас Мирний).

“Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу” (О. Гончар).

“Мова народу, народності чи їх діаспори – то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження.

Рідна мова – це музика й малювання душі людської” (Д. Овсянико-Куликовський).

“Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень. Але найкраще, найдосконаліше вона має володіти рідною мовою. Рідна мова – це невід'ємна частка Батьківщини, голос народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі.

Є мови більш і менш розвинені, є мови, що своїм чарівним звучанням здобули світову славу. Наймилішою і найдорожчою для людини є її рідна мова. Бо рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя людини й зв'язує її з сучасниками. В ній чується голос предків, відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу. Вона є тим

найдорожчим і найміцнішим зв'язком, що з'єднує усі покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Мова народу – це саме життя” (Б. Антоненко-Давидович).

“Надзвичайна мова наша є таємницею. В ній всі тони і відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожчійності мови нашої: в ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла” (В. Сухомлинський).

“Мова – універсальна, але користування нею вкрай індивідуальне. Це своєрідний енергопровід: від одного до багатьох” (П. Мовчан).

Українська літературна мова постійно розвивається і збагачується. Людське суспільство ніколи не буває байдужим до мови. Воно виробляє мовний еталон – досконалу літературну мову. Щоб досягти цього еталона, треба дбати про високу культуру мови у повсякденній мовній практиці.

Літературна мова – це мова, яка характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, уніфікованістю, розвиненою системою стилів.

Функціональне призначення літературної мови в житті української нації полягає в обслуговуванні всіх сфер діяльності суспільства. Вона є мовою державного функціонування в Україні, спілкування людей у матеріально-виробничій і культурній сферах, мовою науки і освіти, радіо і телебачення, преси, художньої літератури, засобом вираження національної культури, національної самосвідомості українців.

Багатогранність суспільного функціонування української літературної мови в усній і писемній формах відображає загальнонаціональне в ній, що й відрізняє літературну мову від територіально обмежених діалектів як форм побутового мовлення та соціальних діалектів, обмежених невеликими соціальними колективами людей.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі південно-східного наріччя, ввібравши в себе окремі риси північних і південно-західних діалектів. У становленні її літературних норм важливу роль відіграла художня література.

Зачинателем нової української літературної мови називають Івана Петровича Котляревського, який ввів до літератури багату, колоритну, мелодійну, співучу народну розмовну мову.

Основоположником сучасної української літературної мови по праву вважають Тараса Григоровича Шевченка, який з неперевершеною майстерністю розкрив красу і силу українського слова.

Заслуга Т. Г. Шевченка полягала в тому, що він відібрав з народної мовної скарбниці багаті лексико-фразеологічні шари, відшліфував орфоепічні і граматичні норми; відкрив перспективи багатофункціонального використання літературної мови; заклав основи для розвитку в ній

наукового, публіцистичного та інших стилів; вивів українську мову на рівень високорозвинених європейських мов.

Подальший розвиток української літературної мови нерозривно пов'язаний із творчістю Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського та інших письменників. Мова художньої літератури вбирає в себе духовні цінності народу, в тому числі досягнення культури мовлення, і тим самим, з одного боку, сприяє закріпленню багатомовної суспільної мовної практики українського народу, а з іншого – збагачує її виразовими засобами, шліфує літературні норми.

4. Норми літературної мови

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні.

Опанування норм сприяє підвищенню культури мови, а висока мовна культура є свідченням культури думки. Щоб говорити і писати правильно, треба добре знати всі розділи мовної системи. А щоб говорити і писати добре, треба вміти добирати в конкретній ситуації спілкування найбільш вдалі, доречні мовні засоби – слова, словосполучення, речення.

Мовні норми можна показати такою таблицею:

Норми української літературної мови

Назва норм	Що регулюють норми
Орфоепічні норми	Правильну вимову звуків, звукосполучень і наголосу в словах
Лексичні норми	Вживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у реченні і словосполученні
Граматичні норми	Правильне творення і вживання слів та їх форм, правильна побудова словосполучень і речень
Стилістичні норми	Вживання мовних засобів відповідно до їх стилістичного забарвлення та стилю мовлення
Орфографічні норми	Правильне написання слів
Пунктуаційні норми	Правильне вживання розділових знаків

Найголовніша ознака літературної мови – це її унормованість, властиві їй норми. Мовною нормою виступає будь-яке мовне явище – звук, сполучення звуків, морфема, значення слова чи фразеологізму, форма слова, словосполучення і речення, – що сприймається як зразок. Мовні норми є обов'язковими для всіх її носіїв. Наприклад, чергування звуків *д* –

дж, с – ш та інших у дієсловах 1-ої особи однини теперішнього часу: сидіти – сиджу, ходити – ходжу, писати – пишу, тесати – тешу, текти – течу, пекти – печу є нормативним. Це одна з морфологічних норм української мови.

Орфоепічна правильність мовлення

Висока культура усного мовлення неможлива без досконалого звукового його оформлення. Із звуковою стороною мови пов'язані насамперед фонетичні й орфоепічні (вимовні) норми. Фонетичні норми виявляються у дотриманні правильного вживання звуків мови, зокрема у врахуванні правил чергування голосних і приголосних у словах, подовження, уподібнення тощо: *спокій – спокою; лебідь – лебеда* (а не *лебідя*), *село – сіл* (а не *сел*); *Київ – Києва* (а не *Київа*); *знання, весілля, стінний* (а не *знаня, весіля, стінний*); *бік – бічний – на боці* (і на *боку*), *порох – порошина – у поросі* (а не *у пороху*); *радити – раджу* (а не *ражу* і не *радю*); *сидіти – сиджу* (а не *сижу* і не *сидю*), *їздити – їжджу*; *возити – вожу*; *косити – кошу*; *летіти – лечу*.

В основі орфоепічних або вимовних норм літературної мови лежать відповідні фонетичні закономірності, властиві українській мові. Основні з них такі:

1. Ненаголошені [е] та [и] у вимові зближуються і вимовляються то як [е^и], то як [и^е]: [ве^исна], [сте^ипови], [ви^ешнесви].

2. Ненаголошений [о] здебільшого вимовляється чітко [вода], [молоко], [голова], [додому]. Лише в деяких словах перед складом з наголошеним [у] він наближається у вимові до [у]: [зо^узула], [ло^упух], [ко^ужух].

3. Дзвінкі приголосні перед глухими та в кінці слів вимовляються дзвінко: [книжка], [казка], [дуб], [ніж]. Глухо вимовляється лише приголосний [г]: [вохко], [лехко], [кіхті], орф. *вогко, легко, кігті, нігті, дьогтю*.

4. Приголосний [р] вимовляється твердо в кінці складу і в кінці слова: [з'вір], [комар], [л'ікар], [Харк'іу], [пов'ірте]. На початку складу [р] буває м'яким: [р'асний], [бур'ак], [чотир'ох], [говор'у].

5. Шиплячі приголосні вимовляються твердо: [н'іч], [н'іж], [товари'ш], [д'іучата], [ручка], [б'іжат'], [кри'чат'].

6. Приголосний [ц'] у кінці слів вимовляється м'яко: [хлопе^иц'], [с'т'ілец'], [с'в'ітли^иц']; тверда вимова [ц] буває лише в словах іншомовного походження та деяких вигуках: [шприц], [палац], [пайац], [бац], [клац].

7. Звуки [дж], [дз] вимовляються зливо: [дже^ире^ило], [ходжу], [дзв'ін], [дзеркало], [кукурудза].

8. У небагатьох словах, переважно іншомовного походження, живається проривний звук [г], який вимовляється подібно до російського [г]: [ганок], [гн'іг], [гудзи^ик], [гедз], [дзига].

9. Перед голосним [е] всі приголосні вимовляються твердо: сту[де]нти, лі[те]ратура, ін[же]нер, [те]ма.

10. Приголосний [в] не оглушується і не переходить у [ф]. Після голосних у кінці складів і перед приголосними та у кінці слова вимовляється, як [ў]: [буў], [даўно], [шоўк], [в'ўторок].

Українська мова відзначається милозвучністю. Це одна з її природних тенденцій у закономірному розвитку та вдосконаленні. Потреба милозвучності зумовила спрощення груп приголосних, важких для вимови: [стн], [ждн], [здн], [стл], [рдц], [рнч]: вісник, тижневий, обласний, виїзний, серце, сонце, гончар тощо.

Створенню милозвучності сприяє існування в нашій мові фонетичних варіантів окремих слів, які виникають внаслідок чергування звуків [у] – [в], [і] – [й]: *упевнитись – впевнитись, уперед – вперед, увесь – весь (і весь), учений – вчений, їти – йти, пішла в поле, пішов у поле, батьків і дітей.*

Фонетичними варіантами виступають прийменники *з, із, зі* (з книжки, зі сходу, із школи); *у, ув, уві* (увійшла в хату, увійшов у хату, глянув ув очі, бачив уві сні); *під, піді, підо* (під землею, піді (підо) мною) [20].

Завдання 1. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) гуртожиток; б) експерт; в) феномен; г) помилка.

Завдання 2. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) агент; б) випадок; в) квартал; г) сільськогосподарський.

Завдання 3. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) алкоголь; б) обіцянка; в) листопад; г) вітрище.

Завдання 4. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) дрова; б) дяківський; в) відщепнути; г) віросповідання.

Завдання 5. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) поголос; б) назовсім; в) знахар; г) дужки.

Завдання 6. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) погріб; б) плугар; в) кілометр; г) яструбок.

Завдання 7. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) яскравіший; б) сажень; в) перепис; г) либонь.

Завдання 8. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) витівка; б) феномен; в) літургія; г) ломбард.

Завдання 9. У якому з наведених слів неправильно виділено наголошений склад?

- а) причепа; б) сором'язний; в) улаверений; г) кореспондент.

Завдання 10. Розставте наголоси у словах, звіривши їх за словником.

Здійснити, посередині, визволення, помилка, гуртожиток, кроїти, граблі, живопис, ненависть, коромисло, плетений, показ, ненавидіти, обмін, пасти, легкий, літопис, розпад, розстріл, синява, рукопис, черствіти, біднота, розвідка, висіти, перепис, кріпкий, вигода, стрілки, атлас, алфавіт, апостроф, боляче, заголовок, дрова, верба, предмет, також, кулінарія, нездійснений, нездійснений, одноразовий, пасквіль, печений, сільськогосподарський, трубопровід, урочистий, одинадцять, чотирнадцять, одноліток, громадський, бавовняний, середина, байдуже, кілометр, послуга, було, разом, докір, ганьбити, весняний.

Граматична правильність мовлення

Ознакою культури мовлення є **граматична правильність**. Сюди входить дотримання правил змінювання слів та їх творення, побудови словосполучень і речень.

Морфологічна правильність

1. У сучасній українській літературній мові деякі іменники мають паралельні форми роду – чоловічого і жіночого: *зал – зала; клавіш – клавіша; санаторій – санаторія; птах – птаха; сусід – сусіда*. Форми чоловічого роду є літературними, форми жіночого – розмовними, хоча з певною стилістичною метою зрідка користуються ними й письменники. Наприклад: *У залі, повній сльоз і тепла* (В. Сосюра). *Не одна кричала птаха: "Пожалій гніздо моє!"* (Д. Білоус).

2. Кожній змінюваній частині – іменнику, прикметнику, числівнику, займеннику, дієслову – властива певна, чітко встановлена система словозміни, якої слід дотримуватися.

3. У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-ові, -еві (-єві)* та *-у, -ю*, однак перевагу слід надавати першим, особливо якщо ці іменники є назвами осіб за фахом чи родом діяльності та істот: *директорові, деканові, бригадирові, товаришеві, Андрієві*. Закінчення *-у, -ю* вживаються переважно для урізноманітнення форм, коли

таких іменників кілька, наприклад: *товаришеві Карпенку Олегові Івановичу, студентові-математику*.

4. Сучасній українській мові не властива складена форма найвищого ступеня порівняння зі словом *самий* (*сама, саме, самі*): *самий більший, сама найкраща, саме менше*. Особливістю якісних прикметників вищого ступеня порівняння в українській мові є вживання їх у контексті з прийменниками *від, за, ніж*: *Волга довша від Дніпра (за Дніпро, ніж Дніпро)*. Багато помилок трапляється у формах непрямих відмінків числівників. Іноді таблиця множення читається так: *дважди два, трижди три, п'ятю сім, шістю вісім, сім у сім*. А треба: *два помножити (помножено) на два чи два на два, п'ять на п'ять...* Ще більше помилок у складених числівниках: *Урожай зібрали на двісті п'ятдесят шести гектарах*, а правильно: *на двохстах п'ятдесяти (п'ятдесятьох) шести (шістьох) гектарах*. У складених порядкових числівників змінюється тільки останнє слово: *Ця подія відбулася у тисяча дев'ятсот двадцятomu році* (не *у тисячу*).

5. При дробових числівниках іменник має форму родового відмінка однини: *дві цілих і п'ять десятих метра, одна третя кілограма* (а не *метри, кілограмів*).

6. Користуючись займенниками, слід враховувати те, щоб кожен із них точно вказував на потрібне слово. Неврахування цього часто утруднює розуміння змісту висловлювання.

Синтаксична правильність

1. Пильної уваги вимагають особливості поєднання слів у словосполучення, що виступають мінімальним контекстом, у якому відбиваються зв'язки між словоформами.

2. Уважним треба бути при використанні фразеологічних словосполучень української мови: *день у день* (а не *з дня у день*), *впадати в очі* (а не *кидатися в очі*), *ні в чому не потурати ледарям* (а не *ніякої поблажки не давати ледарям*), *спало на думку* (а не *прийшло в голову*), *збити з пантелику* (а не *збити з толку*).

3. Необхідно звертати увагу на словосполучення, побудовані на основі зв'язку керування, бо тут не завжди правильно добираються відмінкові форми іменників (займенників) і прийменники: *Кожен був сповнений гордості* (а не *гордістю*), *ми не повинні проходити повз ті недоліки* (а не *повз тих недоліків*), *для творів О. Гончара властива* (чи *притаманна*) *різноманітна тематика* (а не *для творів О. Гончара характерна різноманітна тематика*).

4. В усному мовленні звичайно переважають прості, неускладнені речення. Проте користуватися тільки такими конструкціями не можна, бо вони порушують плавність, смислову і ритмічну єдність, роблять мовлення

примітивним. Поряд з простими й короткими реченнями потрібно користуватися і простими ускладненими та складними.

5. Зворотний порядок пов'язується з семантико-стилістичними особливостями мовлення і характеризується інтонаційним виділенням певного члена речення. Такий порядок слів широко використовується у художньому стилі, в усній народній творчості, у розмовному мовленні як образний експресивно-стилістичний засіб. Наприклад: *Виточу, вигострю зброю іскристу* (Леся Українка).

6. Дієприслівник передає додаткову дію по відношенню до основної, вираженої дієсловом-присудком, і стосується одного і того ж предмета. Наприклад: *Прочитавши це слово, ми уявили людину з ніжним поглядом* (а не *Прочитавши це слово, в нашому уявленні постас людина з ніжним поглядом*); *Повернувшись у село, він турбувався, як ідуть справи у школі* (а не *Коли він повернувся у село, його хвилює...*).

7. Дієприкметникові звороти виступають як синоніми до підрядних означальних речень. Речення з дієприкметниковим зворотом характеризується більшою синтаксично-інтонаційною цілісністю, ніж складнопідрядне. Порівняйте: *Ротою тепер командував гвардії старший лейтенант, надісланий з резерву* (О. Гончар) і *Ротою тепер командував гвардії старший лейтенант, якого надіслали з резерву*.

8. Досить поширені в нашій мові речення, ускладнені однорідними членами. Користуючись такими структурами, не можна поєднувати в одному однорідному ряді логічно далекі або несумісні поняття. Наприклад: *Вступ і тема твору Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"*; *Були побудовані нові школи, лікарні і приміщення для худоби*.

9. Характерними для української мови є односкладні безособові речення з головним членом, вираженим дієслівною формою на *-но, -то*. Безособові речення з таким головним членом можуть бути синонімічними до двоскладних, у яких присудок виражений дієприкметником. Порівняйте: *У Києві організовано школу мистецтва*. *У Києві організована школа мистецтва*.

10. Користуючись складними реченнями, необхідно дотримуватися чіткості і правильності у їх побудові, не допускати вживання великої кількості сурядних і підрядних частин в одному реченні. У мовленні варто вживати й безсполучникові складні речення, які допомагають стисліше і чіткіше сформулювати думку, урізноманітнити висловлення, посилити їх виразність і емоційність. Наприклад: *Дав слово – зроби. Зобов'язалися – виконаємо* (Нар. творч.).

Точність мовлення

Точність мовлення – одна з найважливіших властивостей висловлення, яка характеризує, насамперед, його зміст. Залежить точність

від умінь мовця дібрати такі слова, які повністю співвідносяться з предметами, явищами, діями, котрі їх називають.

Точність мовлення передбачає, з одного боку, знання і вживання точних значень слів, словосполучень, речень, що відповідають нормам літературної мови, а з другого – уміння виражати свої думки так, щоб вони однозначно були сприйняті адресатом мовлення. Вимога точності впливає на добір мовних засобів для побудови усного чи писемного висловлення.

Точність мовлення створюється за таких умов: 1) знання предмета мовлення; 2) знання мови; 3) володіння мовленнєвими навичками говорити про щось, використовуючи багатство мови.

Творячи мовлення, ми вільно вибираємо слова з тим чи іншим значенням. Але при цьому враховуємо, чи зрозуміє нас співрозмовник. Отже, точність мовлення залежить не від кількості використаних слів, а від їх доступності, недвозначності. Точність мовлення – це ввічливість, чемність, мовна етика в усіх сферах спілкування.

Найголовнішими засобами точності нашого мовлення є лексичне багатство української мови, бо воно містить великі можливості для вибору. Наприклад, щоб утворити словосполучення з прикметниками *громадський, громадянський*, ми повинні точно визначити їх смисл: *громадський* – належний громаді, зв'язаний з громадою (*громадські інтереси, громадські збори, громадське доручення*); *громадянський* – властивий свідомому громадянину, цивільний, державний (*громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянський шлюб*).

Найбільше можливостей для вираження точності мовлення мають багатозначні слова, терміни, синоніми, омоніми, пароніми. Досить важко будувати висловлення, використовуючи іншомовні, застарілі, професійні слова, фразеологізми.

Відомо, що у мові більше багатозначних слів, ніж однозначних. Тому основним способом точної передачі значення слова є **контекст** (словосполучення, речення, текст). Наприклад: *полк б'ється – серце б'ється; червоне золото – біле золото (бавовна); середня школа – школа життя*.

Точність наукового мовлення тісно пов'язана з точністю вживання термінів. Термін – слово або словосполучення, що називає явища, предмети спеціальних галузей людських знань. Використання термінів вимагає особливої точності й однозначності. Значення термінів розкривається в тексті, в їх тлумаченні. Наприклад: *Лексикологія – наука, що вивчає словниковий склад. Закінчення – це змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення і служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні*.

Художня точність зумовлена специфікою художнього мовлення. Точне слово в художньому творі мале образну, емоційно-експресивну картину, переживання автора. Художня точність виражається художніми

засобами – епітетами, метафорами, порівняннями тощо. Точність у художньому мовленні – це точність у змалюванні художніх образів. Точність мовлення таким чином вимагає повної співвідповідності слів з реальною дійсністю. Отже, правильність і точність мовлення доповнюються ще однією якістю – логічністю [13].

Логічність мовлення

Логічність мовлення має багато спільного з точністю. Вона теж характеризує зміст висловлення і забезпечує його смислову послідовність.

Логічним називається мовлення, що забезпечує смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті. Основою логічності мовлення є логічне мислення, що формується запасом знань і вмінням їх передати співбесідникові. Щоб мовлення було логічним, треба володіти знаннями мови і законами зв'язного мовлення. Логіку висловлення людина удосконалює протягом усього життя. Умови логічності, як і точності, бувають різні. Насамперед треба оволодіти логікою висловлювання. Людина, яка хоче навчитися говорити і писати логічно, повинна навчитися логічно мислити. Тому треба виховувати в собі уміння чітко і послідовно мислити. Необхідно оволодіти логікою викладу, враховувати мовленнєву ситуацію. Дотримання логіки викладу позитивно впливає на розуміння змісту висловлення слухачем або читачем.

Багатство і різноманітність мовлення

Багатство мовлення – це використання великої кількості мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), які відрізняються за смислом і будовою.

Різнманітність мовлення – використання різних мовних засобів для вираження однієї і тієї ж думки.

Багатство мовлення досягається мовними засобами, які в тексті не повторюються, а різноманітність забезпечує вираження однієї і тієї ж думки різними мовними засобами.

Українська мова – багата й різноманітна, а мовлення кожної людини може бути багатим і бідним, різноманітним чи одноманітним. Багатство і різноманітність мовлення залежить від того, хто є мовець: весь народ чи окрема особа, дитина чи доросла людина. Великий вплив на багатство і різноманітність мовлення мають його стиль, сфера спілкування тощо.

В українській мові існують семантичні групи слів (омоніми, синоніми, антоніми), багатозначні й абстрактні, застарілі й новоутворені слова, що становлять її багатство. Виражаючи думку, мовець може використати різноманітні засоби залежно від знання мови, ерудиції, стилю висловлення. Багатство і різноманітність мовлення виявляються на

лексичному, фразеологічному, словотвірному, граматичному і стилістичному рівнях.

Умови багатства і різноманітності мовлення такі:

- а) багатство словникового запасу кожної людини;
- б) уміння використовувати у своєму мовленні різні мовні засоби;
- в) уміння інтонувати мовлення;
- г) постійне удосконалення і збагачення власного мовлення.

Про багатство мовлення судять насамперед за його лексичним складом. Середній запас слів у добре освіченої людини становить 6 – 9 тисяч, тлумачний словник української мови містить понад 130 тисяч слів, а в народній скарбниці – більше 200 тисяч слів.

Лексичне і фразеологічне багатство мовлення формується словниками української мови, творами художньої, наукової, суспільно-політичної літератури, усної народної творчості. Лексичне багатство вимагає не тільки засвоєння великої кількості слів, а й усіх можливих значень багатозначного слова. Наприклад, слово *вертеп* має три значення: 1) *печера*; 2) *старовинний пересувний ляльковий театр, де ставили релігійні і світські п'єси*; 3) *сховище або місце гульбища злочинців*. У зв'язку з відродженням української культури друге значення слова *вертеп* набуло в наш час особливого поширення.

Багатство мовлення забезпечується і багатством форм. У мові є велика кількість варіантів слів та їх форм, засвоєння і використання яких робить мовлення кожної людини багатшим, виразнішим, різноманітнішим. Наприклад, в іменниках паралельні форми роду (*шинель – шинеля, зал – зала, клавіш – клавіша*), відмінків (*батьку – батькові, Тарасу – Тарасові*), паралельні відмінкові форми прикметників, числівників (*червонім – червоному, одинадцяти – одинадцятьох*). Прикметники мають ряд інших паралельних форм. Наприклад, присвійні прикметники (*материни – материнський, братів – братовий*), стягнені і нестягнені форми (*добра – добрая, зелене – зеленесє*), повні й короткі форми (*рад – радий, певен – певний*). Урізноманітнюють мовлення й фонетичні варіанти слів. Наприклад: *хоч – хоча, лиш – лише, знов – знову, звідкіль – звідкіля, робить – робити* тощо.

Багатство й різноманітність висловлення (тексту) забезпечують синтаксичні конструкції (синонімічні словосполучення й речення), наприклад: дієприкметниковий, дієприслівниковий звороти і підрядні речення, пряма і непряма мова, варіанти граматичних форм, наприклад, майбутній час: *буду читати – читатиму*, наказовий спосіб: *читайте – читали б* та ін.

Українська мова і з стилістичного боку надзвичайно багата й різноманітна. Ці мовні засоби використовуються в текстах різних стилів.

Будуючи висловлення в тому чи іншому стилі, необхідно враховувати емоційно-експресивне забарвлення слів, словосполучень, речень та їх закріпленість за певним стилем.

Отже, стилі ставлять певні вимоги щодо багатства і різноманітності мовлення.

Чистота мовлення

Людина, користуючись мовою, може поліпшувати або погіршувати її. Чим вища культура суспільства, тим більша можливість втручання людини в мову. Позитивне втручання – це розвиток, збагачення мови, усталеність її норм, сприяння чистоті мовлення. Якщо у мовленні немає порушень орфоепічних, лексичних та інших норм, то воно вважається чистим.

Чистота мовлення – це повна відповідність нормам літературної мови. Для чистоти мовлення важливими є правильна літературна вимова, вживання слів, що відповідають літературній нормі. У чистому мовленні не вживаються діалектизми, лайливі слова, слова-паразити тощо. Чистота мовлення на рівні вимови досягається суворим дотриманням орфоепічних норм (вимова голосних і приголосних звуків, звукосполучень, наголос у словах). Тому недопустимі такі порушення: *лі[т']ература* (треба *література*), *зеркало* (треба [дз]еркало), *ненависть* (треба *ненáвисть*), *випáдок* (треба *випадо́к*) тощо. Чистота мовлення залежить від дикції (чіткої, виразної вимови).

Найпоширенішими помилками у вимові, що заважають чистоті мови, є неправильні наголоси, невинновдане “акання” та впливи інших мов, переважно російської. Руїнують чистоту мовлення лексичні засоби, якщо використовуються неточно, стилістично невмотивовано. Це насамперед діалектні, просторічні, жаргонні слова, канцеляризми і професіоналізми, лайливі й вульгарні слова.

Діалектні слова використовуються в розмовному і художньому мовленні, але з певною метою. У розмовному тому, що мовці є носіями різних діалектів, у художньому – для відображення місцевого колориту чи характеристики персонажів. Однак, користуючись літературною мовою в розмовному мовленні, треба уникати діалектних слів. Уживання діалектизмів в інших сферах спілкування засмічує мову, порушує її чистоту.

Просторічні слова мають згрубіле, іронічне забарвлення, через те вони можливі у повсякденному, побутовому спілкуванні. Наприклад: *бешкетник, брехун, швендяти, насобачитись, горлати, охломон*.

Такими особливостями вживання відзначаються жаргонізми – слова, пов’язані з певною професією, родом занять. Вони використовуються в усному мовленні людей і зрідка в художніх творах, щоб підкреслити індивідуальні риси дійових осіб. Наприклад: *рубати* (їсти), *вікно* (вільний

час між уроками), *лівий рейс* (поїздка на державній автомашині в особистій справі), *засипатись* (не скласти екзамену).

Слова професійної і ділової лексики можуть засмічувати мову, якщо вони вживаються в текстах розмовного та інших стилів невмотивовано. Класичним прикладом цього є мова Возного в п'єсі "Наталка Полтавка" І. П. Котляревського.

Надмірність канцеляризмів і професіоналізмів засмічує мову, робить її громіздкою, важкою для сприймання. Тому у повсякденному мовленні їх треба уникати, використовуючи синоніми чи описові звороти. Наприклад: *відсоток* (замість *процент*), *довбня* (замість *сталева чи куляста баба*), *завдання*, *роль* (замість *функція*), *наслідки* (замість *результати*).

Чистота мовлення вимагає уникати вульгарних і лайливих слів, які не відповідають нормам літературної мови і людської поведінки.

Іншомовні слова теж засмічують мову, якщо вживаються надмірно й недоречно. Особливої шкоди завдає так зване суржикове мовлення, в якому змішуються українські і російські слова. Про таке мовлення дуже влучно сказав В. Сухомлинський: "Говорити такою скаліченою мовою – це все одно, що грати на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева різьбити красуню тупою щербатою сокирою. Скалічена мова отупляє, оглуплює людину, зводить її мислення до примітива". Засмічують мову й слова-паразити. Це звичайні вставні слова, що нічого не виражають у тексті: *ну, значить, так би мовити, взагалі, власне кажучи, як це, розумієш*. Надмірне вживання їх не тільки псує мову, а й робить її беззмисловою. Чистота мовлення – це його краса й ознака культури кожної людини.

Доречність мовлення

Серед якостей мовлення особливе місце займає його доречність. Ми часто чуємо або кажемо: "Це доречно", "Це недоречно", "До речі, хочу зауважити..."

Доречність – ознака мовлення, яка організує його точність, логічність, чистоту, вимагає такого добору мовних засобів, що відповідають меті й умовам спілкування. Доречне мовлення відповідає темі висловлення, його логічному змісту, емоційному забарвленню. Доречне мовлення обов'язково вимагає врахування ситуацій, складу мовців, форм (усної чи писемної) мови.

Умови доречності мовлення такі:

- 1) розуміння необхідності доречності мовлення;
- 2) володіння культурою мовлення і спілкування за допомогою мови;
- 3) висока вихованість людини, рівень її культури, моральних якостей;
- 4) досконале знання мови, її функцій, форм і різновидів.

Засоби для досягнення мети спілкування і забезпечення його доречності досить різноманітні: монолог чи діалог, інтонація (заклична,

спонукальна), риторичні запитання, різні види звертання, тональність тощо. Уміння вибирати найбільш доречну форму спілкування залежить від стосунків людей і мовленнєвої практики: кожна людина про той самий предмет мовлення може висловитися по-різному. Порівняймо, наприклад, розповідь про Різдвяні свята дітей-колядників, їхніх батьків, письменника, ученого-дослідника народних звичаїв. Залежно від різних умов і мети спілкування доречність мовлення буває контекстуальною, ситуаційною, стильовою і психологічно обумовленою.

Контекстуальна доречність виявляється в єдності змісту і форми висловлення. Контекст вимагає, щоб у ньому були гармонійно поєднані загальна тональність, слова, інтонація, структура речень. Щоб забезпечити контекстуальну доречність висловлення, варто використовувати в усному мовленні неповні речення, звертання, інтонацію, в писемному – складні речення, вставні слова тощо. Контекстуальна доречність впливає і на порядок слів у реченні, а речень – у тексті.

Ситуаційна доречність мовлення залежить від ситуації спілкування. Саме цим зумовлено використання монологу, діалогу (полілогу), внутрішнього монологу, пошанної множини, множини ввічливості, авторської множини, різних форм звертання (від інтимного до офіційного) тощо. Від ситуації залежать темп і тональність мовлення, вибір слова, а в писемному – застосування схем, таблиць, графіків.

Важливою є стильова доречність. Кожний стиль будується на виборі мовних засобів, їх співвідносності. Для наукового стилю доречне використання наукових слів, термінів. А для офіційно-ділового – ділової лексики. Тому доречність – важлива ознака кожного стилю мовлення.

Доречність мовлення залежить від мовця, його мовленнєвої поведінки, мовної етики, тому зумовлюється й психологічно. Уміння встановити контакт із співрозмовником, знайти відповідні слова, інтонацію, дотримуватися норм спілкування є обов'язковим для кожного. Треба завжди пам'ятати, що "шабля ранить тіло, а слово – душу".

Доречним мовлення може бути лише тоді, коли воно відзначається правильністю, логічністю, точністю, багатством [13, 14].

Виразність мовлення

Ми іноді говоримо: "Як виразно читає" чи "Дуже виразне мовлення". **Виразність мовлення** – не менш важлива його якість, ніж інші. Але ця якість найбільше залежить від особи мовця, його ерудиції, знання мови, мовленнєвих умінь і навичок. Мовна практика свідчить, що мовлення здатне збуджувати увагу, викликати інтерес людей до сказаного чи написаного. Ці особливості культури мовлення називають виразністю. У мові є невичерпні запаси виражальних засобів, які роблять наше мовлення виразним. Це, насамперед, засоби художнього мовлення і засоби звукового мовлення. Виразність включає в себе й образність мовлення. Ця його

якість передбачає вживання слів і словосполучень у незвичному, метафоричному значенні, що дає можливість образно, художньо відтворювати дійсність. Отже, виражальні засоби можуть бути образними і необразними. Це залежить від стилю висловлення. Так, наприклад, виразність художнього стилю досягається всіма мовними засобами, а наукового тільки тими, яким образність не властива. Виразність мовлення включає такі засоби, як інтонація, логічний наголос, звукове оформлення тексту, емоційно забарвлені слова і вирази, фігури поетичного синтаксису. Деякі з цих засобів характерні тільки для усного мовлення.

Виразність мовлення досягається за таких умов:

- 1) самостійність (а не за шпаргалкою) мислення мовця;
- 2) інтерес мовця до того, про що він говорить чи пише;
- 3) добре знання мови й виражальних засобів;
- 4) досконале володіння стилями мовлення;
- 5) систематична мовна практика;
- 6) свідоме бажання мовця говорити або писати виразно;
- 7) розвинутий хист, “чуття” мови.

Виразність усного мовлення розвивається за рахунок виразного читання. Це – мистецтво втілювати написане у звуковому мовленні. Виразне читання покликане навчити читати друкований текст, вести розмову, тобто спілкуватися між собою або з аудиторією. Мистецтво живого слова – це також уміння донести всі відтінки думки до слухача. Виразність читання має такі різновиди: літературне читання, поетичне читання, театралізоване читання, дуєтне читання, читання з музичним супроводом. Найбільш поширеним є літературне читання, бо кожна людина повинна вміти читати будь-який текст, написаний літературною мовою.

Виразність мовлення залежить від його звукового оформлення, що виражається в інтонації, милозвучності, використанні звукоповторів тощо. І справді, зворушливо і виразно звучать рядки С. Воробкевича:

*Мова рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має.*

Щоб досягти більшої виразності, автор цих рядків використовує емоційно забарвлені слова *рідна, рідне, серденько*.

Виразності мовлення сприяють особливі синтаксичні структури (фігури поетичного синтаксису): еліпсис (речення з пропущеними членами), паралелізм (речення з однорідними частинами), повтори (анафора – повтор звуків чи слів на початку рядка), епіфора (повтор звуків чи слів наприкінці рядка), риторичні речення, антитеза (протиставлення) та інші.

Образність художнього мовлення досягається широким використанням метафоризації. Це найбільш поширений спосіб створення образності. Метафоризацію мовлення створюють тропи – епітети, порівняння, метафори, метонімії, синекдохи та інші. Основна сфера використання тропів – художнє мовлення, але зустрічаються вони в розмовному і публіцистичному стилях [13, 14].

Довідка:

Епітети – це художні означення, які дають образну характеристику предметів, явищ, осіб: *веселі думки, золота голова, ніч-чарівниця, свинцеві хмари, звір-потвора*. Слово стає у тексті епітетом і виражає авторське сприймання світу. В ролі епітетів найчастіше виступають прикметники, рідше – інші частини мови (іменники, прислівники, дієприкметники). Наприклад: *Діти сплять, і тиша, як струна, лагідно видзвонює над ними* (М. Луків). Епітети не слід змішувати із звичайними означеннями.

Порівняння – це такі тропи, в яких пояснення одного предмета чи явища подається за допомогою іншого, подібного до нього. Наприклад: *Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина...* (Т. Шевченко). У порівнянні названі три елементи: 1) те, що порівнюється; 2) те, з чим порівнюється; 3) та ознака, за якою порівнюється. Наприклад: *Я не жалуюсь на тебе, доле: добре ти вела мене мов мати* (І. Франко). Доля порівнюється з матір'ю за ознакою доброти.

Метафори – найбільш поширені тропи, які розкривають суть чи особливості одного явища, предмета через перенесення на нього схожих ознак і властивостей другого явища, предмета. В основі метафори лежить перенесення значення слова найчастіше за схожістю. Наприклад: *Одспівала коса моя, сохнуть теплі сіна* (М. Рильський). Метафора *одспівала*, виражена одним словом, ужита у значенні *відпрацювала*. Метафора може бути розгорнутою. Наприклад: *Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег* (М. Коцюбинський). *Синя одежа моря, білі клапті* – метафори, виражені словосполученнями.

Метонімія – це троп, що утворюється на основі суміжності предметів чи явищ. Метонімія ґрунтується на перенесенні назви одного предмета, явища на інші, що перебувають з ними у тому чи іншому зв'язку. Наприклад: *Перегукувалися балкони через вулицю-ріку* (С. Журахович). Замість виразу *перегукувалися люди* вжито метонімію *перегукувалися балкони*. Метонімія може називати ім'я автора замість його книги (*читав Шевченка*), – місто замість країни (*Київ зустрічає зарубіжних гостей*), матеріал замість предмета, виготовленого з нього (*дівчина в шовках*), посуд замість того, що в ньому буває (*з'їв миску*).

Синекдоха – це різновид метонімії, у якому наявна кількісна заміна понять, зіставляються ціле і його частина. Наприклад: *Чекає на ката*

ганьба й домовина, де б чоботом він не ступив (М. Бажан). Мається на увазі не один кат, а ті вороги-фашисти, що напали на нашу країну.

Ці та інші тропи використовуються в художньому мовленні, сприяють його виразності й образності.

Мовні помилки

Культура мовлення вимагає від мовця доброго знання і дотримання норм літературної мови. Але в процесі спілкування люди припускаються помилок. Для правильного спілкування, попередження і виправлення помилок треба пам'ятати, що кожна помилка – це порушення якоїсь мовної норми. Оскільки існують норми вимови, слововживання, граматичні, стилістичні, орфографічні і пунктуаційні, то й помилки відповідають цим нормам.

Помилки у змісті висловлення трапляються в усних відповідях на заняттях і в письмових роботах, повсякденному спілкуванні, оформленні документів тощо.

Найчастіше трапляються **фактичні** помилки: *“Кобзар” Т. Шевченка видано у 1845 р.; герой роману “Кайдашева сім'я” Чипка...*

Чимало **змістових помилок** пов'язано із побудовою тексту: безсистемність викладу, смислові розриви у викладі змісту, невдалий початок і кінець висловлення, незавершеність, необґрунтованість виражених думок, відсутність смислового зв'язку, безпідставне виділення абзаців та ін.

Лексичні, фразеологічні та стилістичні помилки прийнято називати **мовленнєвими**.

Лексичні помилки виявляються в перекрученні слів, вживанні їх у невластивому значенні: *німецькій армії дали нецільного удару; Леон Гаммершляг – прототип образу Бенедя Синиці; я вчуся на курсах кіноапаратів; у вживанні зайвих слів (плеоназм) та нагромадженні спільнокореневих (тавтологія): довгий і тривалий день; письменник зобразив образ; у неправильному слововживанні: люди починають сіяти урожай; школярі продовжили ініціативу сусідів.*

До **мовленнєвих помилок** належать порушення у вживанні фразеологізмів (перекручення і змішування фразеологізмів, уживання в невластивому значенні): *приймати (треба брати) участь; відігравати значення (з двох виразів – відігравати роль, мати значення).*

Стилістичні помилки теж належать до мовленнєвих. Найпоширеніші з них такі: неправильне вживання слів з переносним значенням: *крила поезії В. Симоненка несли читача; недоцільне вживання діалектизмів, штампів, емоційно забарвлених слів: говорить файно, не можна не вказати на недоліки у відповіді учня, учень щоденно крокує до школи.*

Граматичними помилками вважаються порушення граматичних норм – творення частин мови, відмінювання і дієвідмінювання, побудови словосполучень і речень. Розрізняють морфологічні і синтаксичні помилки.

Морфологічні помилки – неправильно утворені слова: *усміхаюча жінка, передсмертельні слова*, неправильні форми або змішування форм слів: *більш докладніше розповісти, у п'ятидесятих роках, будинок з каменя, ходити по хатам*.

Синтаксичні помилки – порушення норм узгодження, керування: *опалі листя, зазнати поразку, селянство трудяться, дякувати вас*, неправильна побудова речень з однорідними, відокремленими членами, складних речень: *Він зацікавився і полюбив твори поета; Схвильована дівчина подіями, говорила з друзями; Я чекав ранку і коли почне світати*.

Запобігання мовним і мовленнєвим помилкам та їх усунення спирається на досконале знання норм літературної мови. Інші види помилок (орфоепічні, орфографічні, пунктуаційні) пов'язані з порушенням правил вимови і написання слів, інтонування речень і розстановки розділових знаків.

5. Літературна мова та діалекти

Місцеві (територіальні) діалекти як нижчі форми загальнонародної мови – це залишки попередніх мовних формувань, що виникли за часів феодалізму і не розвинулися до рівня мови народності чи нації. Залишки колишніх територіальних діалектів за доби капіталізму вплинули в систему національної мови, зазнаючи поступової нівеляції під впливом української літературної мови, основу якої склали центрально-наддніпрянські говори. Однак, незважаючи на процес значної нівеляції говіркових рис, територіальні діалекти відзначаються великою стійкістю. Діалект – це слова, які вживають лише в певній місцевості, в окремих говірках, наріччях; це відгалуження загальнонародної мови, яким говорить частина народності, нації, племені. Діалекти мають специфічні ознаки (фонетичні, лексичні, граматичні), яких немає в літературній мові.

У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-західну та південно-східну.

1. Північні діалекти. Територія північних діалектів відділена від південних умовною лінією, що йде на північ від Володимир-Волинського: Здолбунове – Житомир – Біла Церква – Корсунь-Шевченківський – Канів – Лубни і на захід від Сум до Суджі. На північ від зазначеної лінії знаходиться стокілометрова зона перехідних говірок до південно-західних і південно-східних діалектів.

До північних діалектів належать східнополіські, середньополіські і західнополіські говори, що різняться окремими рисами: *кяххі* (кукурудза), *вілка* (рогач), *віхолка* (гойдалка), *утва* (качки), *ва́лка* (череда), *молоди* (робітник), *високи* (дуб) та ін.

2. Південно-західні діалекти поширені в південно-західній Україні. Сюди входить і Закарпатська область. У них найбільше збереглися архаїчні форми і фонетичні риси давніх епох: *кліть* (комора), *неньо* (батько), *бадіко*, *вуйко* (дядько), *вепр* (кабан); у тому числі багато засвоєнь з польської, румунської, угорської мов: *тречний* (чемний), *милитися* (помилитися) – з польської; *завра* (барліг ведмеда), *плай* (гірська стежка), *сарака* (бідний, нещасний) – з румунської; *марга*, *маржина* (худоба) – з угорської. Отже, мовний масив цього діалекту досить строкатий за своїми діалектними особливостями. Кажуть: *братови*, *конєви*, *сонцьови*, *ножом*, *коньом*, *добрійший*, *носят*, *зроблят*, *я буду робив*, *я му робити*, *мя*, *ся ню*.

Кожна з трьох груп південно-західних говірок – південно-волинська, галицько-буковинська і карпатська – мають багато спільного, відрізняються окремими фонетичними і граматичними рисами.

3. Південно-східні діалекти охоплюють територію більшої частини центральних (Київської, Черкаської, Полтавської, Харківської), південних і східних областей України (Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, більшої частини Одеської та частини Сумської).

Порівняно з іншими південно-східні діалекти виявляють менше відмінностей і мають більше рис, спільних з українською літературною мовою. До південно-східної групи належать три групи говірок: середньонаддніпрянські, які лягли в основу сучасної української літературної мови, слобожанські та степові. Локальні діалектизми досить рідкісні: *бурта* (горб, шпиль), *ворочок* (торбинка), *жабууриння* (водорості), *утлий* (кволий).

Південно-східні діалекти більш-менш одноманітні у центральній Наддніпрянщині, на Слобожанщині, у степовій Україні і на Донеччині. Крім того, окремі говіркові масиви розміщені в Краснодарському краї Росії, на Поволжі, в Західному Сибіру, а також у Казахстані, Киргизстані, де діалектні особливості перехрещуються з літературними мовами цих країн. Так само в Україні наявні говірки російської, болгарської, молдавської та інших мов народів, які проживають на її території і володіють, як правило, українською або російською літературною мовою [20].

Літературна мова багатша за територіальні діалекти, вона обслуговує найвищі форми суспільних відносин. Діалекти та літературна мова взаємодіють: найкращі елементи з діалектів збагачують літературну мову, а елементи літературної мови засвоюються діалектами.

Окрім територіальних діалектів є соціальні діалекти, які поділяються на два види: професійні діалекти і жаргони. Професійні діалекти виникають в умовах виробничої і професійної діяльності людей.

Арго – (від французького *argot* – жаргон, первісно – жебрацтво) – один з різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Іноді термін “арго” вживається на позначення певного соціального чи професійного відгалуження від загальнонародної мови (наприклад, арго артистів, музикантів, спортсменів, військово-службовців та ін.), тобто в тому ж значенні, що й термін жаргон. У вужчому розумінні арго – мова “соціального дна”, декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, жебраків, бомжів, картярів-шулерів тощо).

Виникнення арго пов’язане ще з тим періодом історії мови доби феодалізму, коли існували замкнені корпорації ремісників, бродячих торговців, жебраків та ін., які з метою самозахисту та відособленості від решти суспільства і збереження своїх професійних таємниць створювали спеціальні мовні коди. В українській мові здавна відомі арго сліпих кобзарів і лірників – так звана лебійська або плепецька (сліпечька) мова, а також купнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торговців) тощо. Арго цих соціальних груп у цілому мають спільні риси з незначними місцевими чи професійними відмінностями [21].

Жаргон (від французького *gargon*, первісно – пташина мова, цвірінькання, незрозуміла мова, від галло-романського *garrire* – базікати) – один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови. У широкому розумінні жаргоном часом називають мову неосвічених верств суспільства, зокрема спотворену міжмовною інтерференцією.

На відміну від арго жаргон має відкритий характер і виникає звичайно серед порівняно широких, переважно молодіжних груп носіїв мови, об’єднаних спільністю інтересів (насамперед професійних), однаковими захопленнями чи уподобаннями (театр та інші види мистецтва, філателія, спорт, мисливство, рибальство тощо), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару) тощо. Своєрідні жаргони виникають і в середовищі людей, об’єднаних спільністю інтересів та занять негативного або антисоціального характеру (п’яниці, злодії, кримінальні злочинці).

Як відгалуження від загальноновживаної лексики жаргони не мають власної фонетичної та граматичної систем, чим істотно відрізняються від територіальних діалектів. Специфічна лексика жаргону часто ґрунтується

на загальнонародній мові і відрізняється від неї експресивною метафоризацією загальноновживаних слів (*"вивіска, портрет"* – обличчя, *"духовка"* – баян, *"керегаз"* – стара автомашина, *"коза"* – зразок, *"краб, курка"* – кокарда, *"хата"* – квартира, *"хвіст"* – академзаборгованість і т. ін.), усиченням чи спотворенням звукового складу слів (*"маг"* – магнітофон, *"фак"* – факультет, *"дирик"* – директор), своєрідним словотворенням (*"бізунок"* – обхідний листок, направлення для складання академзаборгованості, *"доходяга"* – знесилена голодом або хворобою людина, *"капельдудка"* – капельмейстер, *"носогрійка"* – козацька лоська). Джерелом жаргонів можуть бути і територіальні діалекти, аргі, професійне мовлення (*"кимарити"* – спати, *"лейбик"* – верхній одяг, *"пальто, лабух"* – поганий музикант, *"моняти"* – мацяти та ін.). Психологічною основою виникнення жаргонів у певних групах носіїв мови є їх бажання бути дотепними, прагнення вразити співрозмовників свіжістю та яскравістю висловлення, виявити зневагу або байдужість до предмета висловлення, уникнути звичних, затертих слів і виразів.

В українській мові здавна відомі жаргони козацтва, бурсаків, духовництва, різних професійних груп міського населення, елементи специфічної лексики яких частково збереглися і в сучасних жаргонах (студентському, учнівському та ін.). У їхній лексиці помітний шар становлять розмовно-побутові слова (*"махнути"* – обмінятися, *"кумекати, шурупати"* – розуміти, *"купити"* – піддурити *жартома*, *"загорати"* – сидіти без діла, *"сачкувати"* – ухилитися від обов'язків), жартівливі звертання та характеристики (*архаровець, старий, бродяга, кадр, вахлак, гаврик, прилипало* та ін.). За наявністю спільної експресивної лексики у різних жаргонів молодіжних груп їх іноді характеризують як інтержаргон. Проникаючи спочатку в розмовну мову, деякі слова жаргонного вжитку (жаргонізми) з часом стають набуток експресивного словника загальнонародної літературної мови як засобу типізації (*влипнути, пасувати, халтура* та ін.), що зумовлюється взаємодією двох тенденцій у функціонуванні мови – нейтральності і експресивності, стилістичного варіювання назв того самого поняття. Проте це не означає, що ними можна користуватися беззапечно. Уживані без потреби жаргонізми засмічують літературне мовлення, підривають засади нормативності літературної мови, мовної культури [20].

Завдання 1. Яке слово є діалектним?

- 1) а) торт; б) печиво; в) пиріг; г) пляцок.
- 2) а) автомобіль; б) трактор; в) ровер; г) мотоцикл.
- 3) а) гарний; б) файний; в) красивий; г) чарівний.

Завдання 2. У якому варіанті є діалектні слова?

- 1) а) говорить, говорили, говоримо, говорять; б) мовчить, мовчиш, мовчать, мовлять; в) каже, кажеш, кажемо, кажуть; г) балакає, балакаєш, балакаємо, балакають.
- 2) а) трембіта, цимбали, дримба, скрипка; б) віолончель, баян, акордеон, бандура; в) фортепіано, сопілка, труба, кобза; г) барабан, гуслі, саксофон, піаніно.

6. Усна і писемна форми літературної мови

Літературна мова, ділове мовлення реалізуються у двох формах (писемній та усній).

Писемна форма – основна форма мовлення ділових людей (листи, звіти, квитанції). Більше вимог щодо добору лексики, точності викладу. Часто вживаються складні синтаксичні конструкції: вживаються загальноприйняті структури документів, традиційні форми викладу. Писемна форма, в основному, монологічна, є вторинною у порівнянні з усним мовленням, фіксує чиюсь висловлену думку. Словесну інформацію доповнюють цифрові дані, схеми, таблиці.

Усна форма обслуговує безпосереднє спілкування людей, побутові й виробничі потреби суспільства. Зміст вислову залежить від інтонації, наголосу, жестів. Менше уваги приділяється формі вислову, вживаються незакінчені, неповні речення, допускаються повтори: доповідь, промова, повідомлення.

Мовлення буває монологічним і діалогічним.

Монолог (від грецьких слів *monos* – один і *logos* – слово, мовлення) – особлива форма побудови усного чи писемного мовлення, що становить розгорнуте висловлення однієї особи, звернене до себе або до глядача (у спектаклі, кінофільмі).

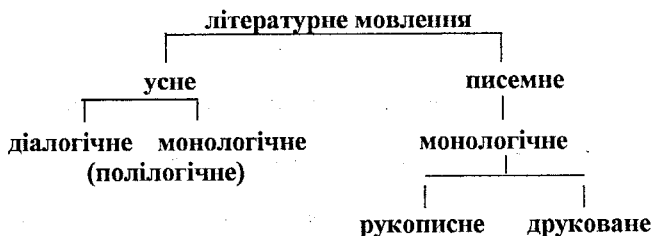
Монолог має певну композиційну організацію і змістову завершеність. Розрізняють **внутрішній монолог** – роздум уголос, **драматичний монолог** – поєднання мовлення з мімікою, жестами, **ліричний монолог** – лірична сповідь у поезії.

Діалог (від грецького *dialogos* – розмова, бесіда) – одна з форм мовлення, розмова між двома або кількома особами. Діалог характеризується короткими висловленнями, простотою синтаксичної будови його частин, використанням неповних і незакінчених речень. Особливістю діалогу є взаємозумовленість синтаксичної будови реплік співбесідників, яка об'єднує діалог в єдине ціле. Розрізняють **внутрішній діалог** – фігуру мовлення, що є зверненням мовця до самого себе.

Розмова кількох осіб називається **полілогом** (від грецьких слів *poli* – багато, *logos* – слово, мовлення).

Для літературної мови, що реалізується в літературному мовленні, властиві усна і писемна форми її існування.

Усне і писемне мовлення – це форми реалізації мови як засобу спілкування. Будову літературного мовлення можна подати за такою схемою:

Усне мовлення – це така форма реалізації мови, яка вимовляється, виражається за допомогою звуків, являє собою процес говоріння. За походженням усне мовлення – первинна форма існування мови.

Писемне мовлення – мовлення, зафіксоване на папері. Воно є вторинною формою існування мови і розраховане на зорове сприйняття. Кожна з форм мовлення має свої особливості, що видно з таблиці.

Літературне мовлення

Усне	Писемне
1. Первинне	1. Вторинне
2. Діалогічне (полілогічне) і монологічне	2. Монологічне
3. Розраховане на певних слухачів, які виступають співрозмовниками	3. Графічно оформлене
4. Не підготовлене заздалегідь	4. Пов'язане з попереднім обдумуванням
5. Живе спілкування	5. Старанний добір фактів та їх мовне оформлення
6. Інтонація, міміка, жести	6. Добір мовних засобів, чітке підпорядкування стилю і типу мовлення
7. Імпровізоване мовлення	7. Повний і ґрунтовний виклад думок
8. Чітко індивідуалізоване мовлення	8. Поглиблена робота над словом і текстом
9. Емоційне й експресивне мовлення	9. Редагування думки і форми її вираження
10. Повтори, зіставлення, різні тропи, фразеологізми	10. Самоаналіз написаного

Усне і писемне мовлення широко застосовуються в різних сферах життя людей. Усне мовлення існує у формах діалогу, дискусії, диспуту, монологу, розповіді, переказування, звіту, доповіді тощо, а писемне – у формах переказу, творів (опису, розповіді, роздуму), ділових паперів, газетних жанрів, плану, тез конспекту, реферату [13].

7. Функції української мови та її місце у родині слов'янських мов

1. Комунікативна функція (мова використовується як засіб спілкування). Це основна, визначальна функція. Мова виникла із потреб комунікації.

“Комунікація – розкіш людського спілкування” (А. Сент-Екзюпері). Спілкування – це не тільки діалог реальних осіб: певний текст може бути адресований і уявному співбесідникові, і самому собі, і всьому народові. Наприклад, послання *“І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...”* Т. Шевченка.

2. Мислеоформлювальна функція. Щоб спілкуватися, треба мати думку: мовленнєвий акт невідривно пов'язаний з актом мисленнєвим. Мова, таким чином, виконує функцію оформлення думки – мислеоформлювальну, яка тісно пов'язана з комунікативною. Деякі дослідники не виділяють мислеоформлювальну функцію, розуміючи її як компонент комунікативної. Проте ми вважаємо, що це не так, бо акти формування і формулювання думки можуть збігатися або не збігатися у часі (скільки людей, стільки й думок).

3. Пізнавальна функція є надзвичайно важливою. Мова слугує одним з інструментів пізнання. Не назване – не пізнане. Добираючи назву для предмета, дії, процесу, почуття, людина їх пізнає. Людина пізнає світ не лише через власний досвід, а й через мову, бо в ній накопичено досвід попередніх поколінь, сума знань про світ. Пізнавальна функція активно діє як у філогенезі (розвитку народу) всіх носіїв даної мови, так і в антогенезі – розвитку окремої людини, яка пізнає світ через засвоєння мови. Пізнавальну функцію ще називають **гносеологічною**, а також **аккумулятивною**, що означає нагромадження досвіду в мові поколінь.

За допомогою цієї функції можна встановити, як було пізнане явище, як з'явилося певне поняття.

4. Експресивна (виражальна) функція.

“Заговори – і я тебе побачу”, – говорили античні мудреці.

Мова дає можливість розкрити світ інтелекту, почуттів та емоцій людини для інших людей, вплинути на них силою своїх переконань чи почуттів. У літературознавстві існує термін “образ автора”. Мається на увазі відображення особистості у тексті, що створений цією особистістю.

Наявна ця функція завжди в усному мовленні: розповідаючи про будь-що, людина мимохіть розповідає і про себе.

5. Імпресивна функція (або **апелятивна**, або **конатативна**, або **прагматична**) полягає у дії мовлення на адресата. Для виконання цієї функції мова має спеціальні засоби: звертання, наказовий спосіб дієслова.

6. Інформаційна функція (або **репрезентативна**, **референтна**, **денотативна**, **номінативна**, **когнітивна**) полягає в передаванні у процесі спілкування одне одному певної інформації (від мовця до слухача).

7. Емоційна функція – мова йде про те, **як** передається інформація. Не слід плутати її з експресивною функцією – образом автора і вираженням почуттів та оцінок, хоч вони і пов'язані між собою.

8. Естетична (образотворча) функція. Йдеться про красу мови, про задоволення естетичних смаків суспільства. Наприклад, вірш П. Грабовського “Швачка” насичений емоціями, які виявляються у вживанні іменників із зменшено-пестливими суфіксами: “*Рученьки тернуть, злипаються віченьки*”.

Усі описані мовні функції – облігаторні, тобто обов'язкові.

Наявні також функції мови факультативні, тобто необов'язкові, а саме:

9. Контактвстановна (фактична) функція, це коли розмова ведеться заради самої розмови (“пуста розмова”).

10. Метамовна (металінгвістична) функція, коли одні слова та вирази використовуються для пояснення інших. Усталені метамовні звороти (*так би мовити, м'яко кажучи*). Наприклад: “*Там батько плачучи з дітьми (А ми малі були і голі...).* *Не витерпів лихої долі. Умер на панцині*” (Т. Шевченко).

8. Основні ознаки культури мови

Якості мовлення	Правила мовлення
1. Змістовність	Продумати текст й основну думку висловлення; розкрити їх повно; матеріал підпорядкувати темі й основній думці; говорити й писати лише те, що добре відомо; не говорити й не писати зайвого; добирати матеріал, якого не вистачає.
2. Правильність і чистота	Дотримуватися норм літературної мови: в усному висловленні – орфоепічних, лексичних, фразеологічних, словотворчих, граматичних, стилістичних.

	У писемному – лексичних, фразеологічних, словотворчих, граматичних, стилістичних, орфографічних і пунктуаційних.
3. Точність	Добирати слова і будувати речення так, щоб найточніше передати зміст висловлення; прагнути, щоб зміст сказаного або написаного був переданий точно, зрозуміло.
4. Логічність і послідовність	Говорити й писати послідовно, виділяючи мікротеми і встановлюючи зв'язок між ними; забезпечувати смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті; скласти план (простий чи складний) висловлення, систематизувати дібраний матеріал, виділити “дане” і “нове” у висловленні; уникати логічних помилок.
5. Багатство (різноманітність)	Використовувати різноманітні мовні засоби (слова, словосполучення, речення), уникати невиправданого повторення слів, однотипних конструкцій речень.
6. Доречність (доцільність)	Ураховувати, кому адресовано висловлення, як воно буде сприйняте, за яких обставин відбувається спілкування.
7. Виразність і образність	Добирати слова і будувати речення так, щоб якнайкраще, найточніше передати думку, бути оригінальним у висловленні і впливати на співрозмовника (адресата мовлення).

Мова регулює стосунки між людьми, впливає на них. Це виявляється в мовленні, коли виникають певні обставини спілкування. Щоб мовці розуміли один одного, їхнє мовлення повинно бути якісним.

Творячи висловлювання, люди враховують також логічність, ясність, емоційність мовлення. Усі ці ознаки підпорядковують найголовнішій – **правильності**. Це основна комунікативна якість мовлення.

Правильне мовлення передбачає користування усіма мовними правилами, уміння будувати висловлення, що відповідає типу і стилю висловлення. Отже, щоб говорити правильно, треба добре знати усі розділи української мови та її чинні норми [13].

Завдання і запитання:

1. Як слід розуміти зміст таких понять: “сучасна українська національна мова” і “сучасна українська літературна мова”? Чи правильно буде сказати, що друге поняття входить до складу першого?

2. У якому відношенні до сучасної української мови перебувають ті мовні явища, які охоплюються термінами “українські територіальні діалекти” і “українські соціальні діалекти: жаргон і арго”? Наведіть приклади діалектизмів, жаргонізмів і аргоїзмів.

3. На основі яких говірок сформувалася сучасна українська літературна мова? Якою є роль І. Котляревського і Т. Шевченка в історії формування та розвитку сучасної української літературної мови?

4. Які ви знаєте висловлення видатних українських діячів культури про українську мову?

5. В яких формах реалізується літературна мова?

6. Назвіть основні функції мови.

7. Обґрунтуйте правильність тези про те, що нормативність сучасної української літературної мови становить її найголовнішу ознаку.

8. Чи правильно буде сказати, що нормативність української літературної мови – це сукупність усіх норм, які їй властиві?

9. Що таке мовна норма? Що таке мовне правило? Яким є зв'язок між мовною нормою і мовним правилом? Що з них виступає реальною одиницею мови, а що – характеристикою, описом цієї одиниці, тобто частинкою науки про українську мову?

10. Назвіть норми літературної мови.

11. Наведіть по два-три приклади на кожен з різновидів норм сучасної української літературної мови.

12. Яким був статус української мови в царській Росії, в цісарській Австро-Угорщині, в Українській РСР і в Союзі РСР?

13. Які функції виконує українська мова в незалежній Україні?

14. Яке місце посідає українська мова в родині слов'янських мов?

15. Обґрунтуйте слушність положення про те, що українська мова є елементом і формою культури українського народу, його великим духовним надбанням?

9. Стилї української літературної мови. Загальні ознаки, призначення, сфера поширення та мовні засоби стилів

Мовний стиль (від латинського *stylus* – загострена паличка для писання, яка використовувалася в часи античного Риму і Середньовіччя) – це сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлюється змістом мовлення,

метою, характером висловлення, практикою мовного спілкування, функціональним призначенням.

Стиль – це один із різновидів літературної мови, що обслуговує певну сферу суспільної діяльності мовців. В українській літературній мові традиційно виділяють п'ять функціональних стилів:

- 1) науковий;
- 2) офіційно-діловий;
- 3) публіцистичний;
- 4) художній;
- 5) розмовний або стиль побутового мовлення.

Усна форма літературної мови має лише один стиль – розмовний. У писемній мові виділяють чотири функціональні стилі: науковий, публіцистичний, художній, офіційно-діловий. Проте функціональні стилі не існують відокремлено один від одного. У будь-якому з них переважають загальномовні, міжстильові засоби, незважаючи на те, що кожен вирізняється специфічними елементами, властивими тільки йому.

Кожний стиль має:

- призначення;
- сферу поширення (коло мовців);
- систему мовних засобів;
- стилістичні норми;
- жанри реалізації;
- підстилі.

Кожен із стилів має свої характерні особливості і реалізується у властивих йому жанрах. Жанри – це різновиди текстів певного стилю, що різняться, насамперед, метою мовлення, сферою спілкування та іншими ознаками.

Сучасна українська літературна мова поєднує системи книжного (писемного) й усного літературного мовлення. Функціональна розгалуженість мови породжує різноманітні стилі літературної мови.

Стилі розрізняються лексичними (набір слів), фразеологічними (усталені словосполучення), граматичними (будова речень, словосполучень) особливостями.

Науковий стиль

1. Загальні ознаки. У науковому стилі дбають про логічну послідовність, узагальненість, точність, стислість, чіткість, лаконічність, конкретність, переконливість, об'єктивність висловлення, аргументацію, висновки у висвітленні фактів, про правильність побудови теоретичних міркувань, узагальнень, доказів.

2. Призначення. Науковий стиль виконує функцію подачі наукової інформації, повідомляє про результати наукових досліджень, доводить теорію, обґрунтовує гіпотези, роз'яснює явища, систематизує знання.

3. Сфера поширення. Наука, техніка, освіта.

4. Мовні засоби. Науковий стиль характеризується широким використанням науково-термінологічної і абстрактної лексики, вживанням слів у прямому значенні. Широко використовуються складні синтаксичні конструкції, повні речення, часто ускладнені зворотами; використовуються схеми, таблиці, графіки, наукова фразеологія, цитати, посилення. У реченнях багато іменників, у тому числі абстрактних, які утворюються найчастіше суфіксами церковнослов'янського походження *-ість, -ння, -ство*; а також суфіксами з народної мови *-ота, -ок: сліпота, напрямок, розвиток, сучасність, освіта, походження, виникнення, вплив, людяність, схильність, враження, відчуття, суспільство, виробництво*; значна кількість відносних прикметників *приміська зона, копіювальний папір, інститутський зал*; мало дієслів.

5. Жанри, в яких реалізується науковий стиль: дисертація, монографія, стаття, підручник, лекція, рецензія, відгук, анотація.

6. Підстили:

- власне науковий (монографія, стаття, наукова доповідь, тези);
- науково-популярний (статті в неспеціальних журналах);
- науково-навчальний (підручники, бесіди).

Офіційно-діловий стиль

1. Загальні ознаки. Для офіційно-ділового стилю характерний високий ступінь стандартизації висловлення, лаконічність, суворе регламентування тексту, стислість, чіткість, стабільність (довго зберігаються традиційні форми), документальність (кожний папір повинен мати характер документа). Мова цих документів мусить бути точною, включати різні тлумачення зафіксованих статей, пунктів, параграфів.

2. Призначення. Цей стиль обслуговує юридично-правові, державно-адміністративні, виробничі, торговельні та інші галузі суспільного життя. Регулює офіційно-ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах між підприємствами, організаціями, установами.

3. Сфера поширення. Офіційно-діловий стиль використовується для спілкування в державно-політичному, громадському, економічному житті, а також в офіційно-ділових стосунках.

4. Мовні засоби. Цей стиль характеризується насиченістю ділової лексики, складністю синтаксичних конструкцій, суворим дотриманням зразків оформлення ділових паперів, лексика стандартна, канцелярська (*доводжу до вашого відома, згідно з наказом, вищезазначений, нижчепідписаний, нижчезазначений*), кліше (*зважаючи на, договір з одного боку підписали, справа, оголошення, повістка, акт, рухоме майно, довідка, вхідний папір, лікарняний лист, кошторис, виконавчий лист, стаття закону*), суспільно-політична і виробнича лексика (*виробництво, закон,*

набувати чинності, кредит, готівка). Використовується нейтральна лексика, позбавлена емоційно-експресивного забарвлення, аби уникнути подвійного (переносного) значення. Обмежена синонімія, фразеологія відсутня, текст може бути поділений на частини: параграфи, пункти, підпункти. Широко використовується наказова форма дієслів (*вважати, довести до відома, повідомити*). Речення прості, поширені, іноді можуть бути складні. Мовна індивідуальність особи проявляється мінімально, авторського “я” немає. Граматичні особливості: офіційно-діловий стиль має до певної міри свій синтаксис.

5. Жанри, в яких реалізується офіційно-діловий стиль: міжнародні угоди, договори, закони, накази, постанови, обов’язкові рішення, протоколи, акти, заяви, анкети, розписки, укази, доручення, інструкції.

6. Офіційно-діловий стиль має такі підстилі:

- інформаційний (повідомлення-комюніке);
- дипломатичний (міжнародні угоди, ноти, протоколи);
- законодавчий (закони, укази, постанови);
- адміністративно-канцелярський (накази, розпорядження, довідки, заяви, інструкції).

Стиль законодавчих паперів значно відрізняється від канцелярського. У канцелярсько-діловій мові виразно виявляється безпосередній зв’язок мови з виробничою діяльністю людей.

Публіцистичний стиль

1. Загальні ознаки. Публіцистичний стиль – це мова газет, журналів, радіо і телебачення, він розрахований на велику аудиторію. Визначальна риса публіцистичного стилю – вдале поєднання логіки викладення з емоційно-експресивним забарвленням, які повинні бути взаємно врівноважені. Публіцистичний стиль повинен бути одночасно і впливовим, і інформативним.

2. Призначення. У публіцистичному стилі потрібно не тільки подати інформацію, а й пояснити її з певних позицій, переконати читача в правильності цих позицій. Його призначення – формування громадської думки.

3. Сфера поширення. Цей стиль тісно пов’язаний із суспільно-політичним життям народу, з поширенням періодичних видань. Різновиди його можуть наближатися або до стилю художнього (фейлетон, нарис), або до стилю наукового (стаття, лекція, доповідь, виступ, дискусія).

4. Мовні засоби. Для публіцистичного стилю характерні:

а) різноманітна загальноновживана лексика, яка охоплює всі сторони життя народу: означає предмети, явища, пов'язані з життям людини. У публіцистичному стилі, крім загальноновживаної лексики, широко використовуються суспільно-політична лексика: *демократизація, депутат, парламент, криза влади, парламентська більшість, свобода слова, страйк, біржа*; економічна: *товарообіг, експорт, кредит* і таке інше.

б) емоційно забарвлена лексика, у якій крім елементів характеристики й оцінки є елементи відбиття почуттів мовця – його симпатії, незадоволення, обурення, відроза: *красуня, красень, любий або нелюб, горе, нещастя, збіговисько, чвалати позаду цивілізації, плентатися, лихий поплутав, злодіячка, мракобіс*. Тон мовлення пристрасний (іронія, сарказм, гнів, захоплення). Лексика має бути образна, здатна привернути увагу слухача (читача); вплинути на нього.

в) штампи: *чорне золото (нафта), біле золото (бавовна), зелений змії (алкоголь), блакитне паливо (газ), цукровий Донбас (Поділля)*;

г) синтаксичні особливості: окличні, питальні, спонукальні речення, багато закликів, заголовки мають привернути увагу читача. *Будьмо разом! Нас багато – нас не подолати! Нам потрібна тільки перемога! Нові технології – у нове століття! У третє тисячоліття – без ядерної зброї! Ти записався добровольцем?*

г) художні засоби: *вогняний ураган, запеклий ворог, земне пекло, хвороба віку (про тероризм), флагман індустрії (головне підприємство) – епітети, метафори, порівняння.*

д) фразеологізми: *сідати не в свої сани, (займатися не своїми справами), де згода, там і вигода (про користь дружби), накрити мокрим рядном (накинутись з докорами на когось), ні пари з уст (мовчати).*

5. Жанри реалізації: виступ, нарис, публіцистична стаття, памфлет, фейлетон, дискусія.

6. Підстилі: стиль засобів масової інформації (газети, журнали, телебачення, радіо); публіцистичний (памфлети, нариси, фейлетони); науково-публіцистичний (літературно-критичні статті).

Художній стиль

1. Загальні ознаки. Цей стиль являє собою складний сплав, у якому відображається все багатство національної мови. Тут можливі поєднання елементів усіх стилів літературної мови. Автор мусить орієнтуватися на літературну норму. Це закон художньо-словесного мистецтва. Образність, поетичність, експресія як інтенсивність вираження. За допомогою цього стилю автор може передати найтонші почуття, найскладніші психологічні моменти, поетично змалювати картини повсякденного життя.

2. Призначення – різнобічний вплив на думки і почуття людей за допомогою образного відтворення життя, змалювання його за допомогою художніх образів, втілених у слова, формування ідейних переконань, моральних якостей, естетичних смаків мовців.

3. Сфера поширення. Творча діяльність, література, різні види мистецтва, культура, освіта.

4. Мовні засоби. У художньому стилі застосовуються всі мовні засоби, особливо широко використовуються слова у переносному значенні, емоційно-експресивна лексика, синоніми, антоніми, омоніми, фразеологізми, історизми, архаїзми, діалектизми: *бунда (вовняна накидка), ходоки (постоли), субітка (вогнище), журиця (журба), вінкель (тесярський інструмент), кельня (лопатка у штукатурів), либак (робітник на нафтових промислах), дараба (пліт), “токує готур (глухар) навесні”* (М. Рильський).

5. Жанри реалізації: трагедія, комедія, драма, водевіль, роман, повість, оповідання, поема, вірш, байка, епіграма.

Підстилі: епічні твори (повість, епопея, оповідання, роман); ліричні (поема, балада, поезія, пісня); драматичні (трагедія, комедія, мелодрама, водевіль); ліро-епічні (драма, фейєрія).

Довідка:

Історизми – слова, які називають предмети і явища давньої культури, побуту, в них відбилися тодішні суспільно-політичні відносини; ці слова витісняються із сучасного мовлення: *кольчуга, кріпак, поміщик, князь, земство, будьоновець, непман; десятник, осавул, унтер, вїйт* (назви колишніх урядових і військових чинів, посад); *волость, ратуша* (неіснуючі у наш час установи); *меч, мушкет, щит, ятаган* (назви старовинної зброї, амуніції); *бондар, дігтяр, лакей, покоївка* (назви колишніх професій); *намітка, плахта, кирея, жупан* (назви старовинного одягу); *золотник, катеринка, лікоть, аришин, осьмак, гульден* (назви старовинних монет, грошових одиниць, одиниць виміру). Історизми – це застарілі слова, до яких у сучасній мові немає відповідників. Використовуються вони у художніх творах, написаних на історичні теми.

Архаїзми – це застарілі слова, які в сучасній мові вийшли з ужитку, але до них можна підібрати відповідники. *Отчий – батьківський. Ректи – говорити. Боян – співець. Отверзтися – розкритися. Глаголити – говорити, промовляти. Град – місто (архаїзми старослав'янського походження). Вікторія – перемога (архаїзм-запозичення).*

Жаргонізми – це слова, що їх уживають у літературі як художній засіб мовної характеристики героїв твору. Вони стоять поза межами літературної лексики, знижують її вплив як засіб естетичного виховання.

Наприклад, у студентських колективах: *пара* (незадовільна оцінка), *здерти* (списати), *плавати* (невпевнено відповідати), *хвіст* (академічна заборгованість).

Метафора – перенесення значень із кола явищ, властивих людині, на неживі предмети і навпаки: *сірий колір* – *сірий день*; *тепла хустка* – *тепле серце*, *сміється дитина* – *сміється небо*, *сонце*; *грають діти* – *грають хвилі*; *полиновий смак* – *полиновий* (гіркий) *смуток*; *веселий вітер*, *слов'яна мова*, *залізний крок*.

Омоніми – це слова, що однаково звучать і пишуться. *Постріл з лука* (означає предмет, з якого стріляють). *За селом* – *зелена лука* (сінокіс, пасовище). *Балка* – яр з пологими схилами. *Балка* – *перекриття*, *настіл*. *Мул* – відкладення на дні водоймищ. *Мул* – *тварина* (від латинського *mulus*).

Синоніми – це слова тотожні або близькі за значенням. *Сум*, *жаль*, *туга*, *нудьга*. *Стійкий*, *міцний*, *сильний*, *непохитний*. *Сміятися*, *реготати*, *хихикати*. *Повільно*, *ледве-ледве*, *повагом*. *Хуртовина*, *завірюха*, *метелиця*, *хуга*, *віхола*, *сніговийниця*, *зав'юга*. *Безжалісний*, *безсердечний*, *жорстокий*, *безпощадний*.

Антоніми – це слова протилежні за значенням, написанням і вимовою. *Переживай завжди з народом: і горе, і радість*. *Вишиває і співає, і ніхто того не знає, де узор вона кінчає, де ту пісню починає*. *Друг природи й праці – грізний ворог нечисті і зла*. *Багато казати* – *мало слухати*. *Добра слава далеко йде – погана ще далі*. Антоніми лежать в основі багатьох фразеологізмів: *хоч стій, хоч падай*; *ні гріє, ні знобить*; *ні в сих, ні в тих*.

Розмовний стиль

1. Загальні ознаки. Розмовний стиль є найдавнішим стилем будь-якої національної мови. Ним користуються люди різного віку в побуті, в неофіційному й офіційному спілкуванні, в навчальній, науковій, виробничій, суспільно-політичній та в інших сферах життя. У цьому стилі використовуються позамовні чинники (ситуація, рухи, жести, міміка, лаконізм).

2. Призначення – обмін інформацією, думками, враженнями; прохання про допомогу; виховний вплив; засіб невимушеного спілкування.

3. Сфера поширення – побутові стосунки з родичами, друзями, знайомими, повсякденне спілкування у побуті, на виробництві.

4. Мовні засоби: а) побутова лексика: *грязюка* (бруд, болото, велика грязь); *крашениці* (фарбовані червоно суконні штани); *кавалок* (шматок) *ковбаси*.

Часом у розмовному стилі спостерігається вживання суржику.

Довідка:

Суржик. 1. *Суміш зерен пшениці і жита, жита і ячменю, ячменю і вівса.* 2. *Нечиста мова, яка складається з елементів кількох мов.*

- *Скільки годин? (Котра година?).*

- *Без 20 хвилин п'ята. (За 20 хвилин п'ята).*

Я весь вечір печатала (друкувала).

б) емоційно забарвлені слова: *дощичок, худючий, тонесенький, щастячко, спатоньки, височенний, дитинонька, татусь, злодюга, хлопчисько, місяченько, криниченька, парубійко.* До цього ж пару лексики входять і всі лайливі слова: *телепень, бовдур, недотеп, дурень.*

в) просторічні (вільні, грубуваті) слова, жаргонізми: *крутий, шкана, скупердяга, викупити баньки, чортяка, чортзна-що, сюдою, тудою (сюди, туди), мо (замість може), тепера (замість тепер), тута (замість тут), монаття, уторопати, давати прочухана, намилювати чуба (сварити)*

г) скорочені слова: *відеомагнітофон – відик, телевізор – телик, велосипед – велик, магнітофон – маг, багатоповерховий будинок – багатоповерхівка, електричний потяг – електричка, маршрутне таксі – маршрутка, вечірня газета – вечірка, бібліотека імені К. А. Тимірязєва – Тимірязєвка, роликові ковзани – ролики, мобільний телефон – мобільник, мобілка.*

г) звертання: *панове, пане, пані, добродійко, Вітько!*

д) вигуки: *О, ох, ой, ай, гей, ех, тьху, агей, геть, тю-тю, о, Господи; о, Боже; ой мені лихо велике; ех, і шука; ух-ти! Як зуби вишкірив. Тю-тю, дурний! Ой, рятуйте, мене. Ох, як ми напрацювались, ох, як я стомилась.*

е) вставні слова: *по-перше, по-друге, кажуть, мабуть.*

є) діалектизми: *тра (треба), файний (гарний), копач (лопата).*

ж) обірвані речення:

- *Будеш чабаном?*

- *Ні. Льотчиком.*

- *Куди хочеш літати?*

- *На Місяць.*

- *А дуже хочеш?*

- *Дуже.*

з) фольклорні елементи: *приказки, прислів'я, народні побажання: Найвсь, аж лоб твердий. Гарна, як свиня в дощ. Бодай ти скис. Дай, Боже, щоб усе було гоже. Бодай вас Бог любив, а мене молодіці!*

Довідка:

Прислів'я – це стислі образні вислови, в яких є поради, засудження, схвалення. *Поспішиш – людей насмішиш. Розумному легко поради давати. Учись змолоду, пригодиться на старість.*

Приказка – зворот мови, недомовлений вислів, який вимагає свого кінця і розвитку: *Молоко на губах не обсохло. Кіт заплакав. Як рукою зняло. Хоч трава не росте. Хоч з мосту та у воду.*

и) фразеологізми: *Як сіль в оці* (постійна перешкода). *З дощу та під ринву* (з великої біди та ще в більшу). *Пасту задніх* (бути останнім). *У цьому він собаку з'їв* (досвідчений у справі). *Збити з пантелику* (заплутати когось). *Розводити антимонії* (говорити багато зайвого). *Тримати камінь за пазухою* (затаїти злобу). *Зелена вулиця* (рухатися без перешкод).

5. Жанри, в яких реалізується розмовний стиль: бесіда, приватний лист.

Запитання і завдання:

1. Чому кожна розвинена літературна мова, а отже й сучасна українська літературна мова, членується на різновиди, які прийнято називати стилями?

2. Які ви знаєте стилі літературної мови?

3. Чи всі стилі мови реалізуються в усній і писемній формі? Яка з цих форм є для кожного із стилів провідною, найбільш типовою, природною?

4. Сформулюйте означення мовного стилю взагалі. Який стиль мови називається офіційно-діловим? Які його диференційні (розрізнявальні) ознаки?

5. Чому про багатство української літературної мови свідчить наявність у ній розгалуженої системи стилів?

6. Визначте сферу функціонування сучасної української літературної мови в її офіційно-діловому стилі. Які ланки життя охоплює офіційно-ділове спілкування?

7. У чому полягає культура ведення розмовно-побутового діалога, бесіди за різних життєвих ситуацій: у родинному колі, з друзями, товаришами, знайомими, між учнем і вчителем, студентом і викладачем, дітьми й батьками тощо?

8. Чому досконале володіння мовою науки є необхідною передумовою професійної зрілості будь-якого спеціаліста з вищою освітою?

9. Сформулюйте означення мовного стилю взагалі і означення мовного стилю науки. Вкажіть специфічні ознаки наукового стилю мови: а) лексичні, фразеологічні, б) граматичні: морфемні, морфологічні, синтаксичні.

10. Які мовні особливості характеризують підстили (жанри) наукового стилю мови: а) підстиль академічної літератури, б) підстиль технічної літератури, в) галузевої (спеціальної) літератури, г) навчальної, ґ) популярної? Визначте сферу застосування наукового писемного (й усного) мовлення в межах кожного з названих підстилів.

11. Визначте найголовніші комунікативні (спілкувальні) якості культури наукового усного й писемного мовлення.

12. Якій основній меті служить наукове мовлення?

Склад української лексики зі стилістичного погляду

Відбір лексики залежить від мети висловлювання, сфери спілкування. Залежно від того, яка мовна функція реалізується, лексика української мови поділяється на:

науково-термінологічну: *матерія, метафізика, диктатура, рефлекс, педіатр*;

виробничо-професійну: *трал, навігація, ехолот, пірогармата*;

адміністративно-ділову: *розпорядження, акт, заява, ухвала*.

У науковому, публіцистичному, діловому та у всіх інших стилях використовується, насамперед, загальновживана лексика. У науковому та діловому стилях з емоційного погляду ця лексика нейтральна. Найближча до загальновживаної є лексика специфічно-побутова: *стіл, кухоль, виделка, відро, роґач* тощо.

Науково-термінологічна, виробничо-професійна й адміністративно-ділова лексики також нейтральні.

У публіцистичному стилі використовується і нейтральна науково-термінологічна й емоційно забарвлена лексика.

Емоційна лексика є основним елементом художнього мовлення. Справжні майстри художнього слова часто вдаються до загальновживаних слів, насажуючи їх емоційним змістом: *дитинонька, зіронька, віченьки, рученьки, козаченько, дівчисько, парубійко, злодюґа, катюґа* тощо.

Емоційні слова, які виконують у художніх текстах специфічно-стилістичні функції (виступають епітетами, у порівняннях, у ролі образних символів тощо), називаються поетичними.

До емоційних можна віднести і просторічні слова, які в поетичному мовленні є засобом образного зображення (*роззява, телень, бовдур, беркицьнутися* та ін.): *Чіпка собі блудить, як бовдур, не знає, що й розпочати* (П. Мирний); *Отак навіть беркицьнутись можна! – ледве втримався на санках Хведько* (М. Стельмах).

10. Слово як одиниця мови. Багатозначність слів у сучасній українській мові

Слово є основною функціонально-структурною одиницею мови. До значущих одиниць мови належить і морфема, але морфема не існує поза словом. Слово, структуроване з морфем, характеризується самостійністю та постійною відтворюваністю у мовленні.

Слово дає найменування предметам і явищам об'єктивного світу. Його матеріальну оболонку становить комплекс звуків або один звук. Так, у реченні *Мов ластівка в очеретах, стрілою думка промайнула, і враз же зникла, потонула* (М. Драй-Хмара) два слова виражені одним звуком – приємник в та сполучник і, а решта – комплексами звуків (два, три і більше).

Кожне із дванадцяти слів поданого речення у свідомості того, хто сприймає це речення, відображається як звуковий образ.

Називна функція слова або номінативна (від лат. *nominatio* – назва), є визначальною для нього.

Отже, слово – це основна функціонально-структурна і семантична одиниця мови, що становить звук або комплекс звуків і, характеризуючись самостійністю та відтворюваністю, є будівельним матеріалом для словосполучення і речення.

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Система понять, усвідомлена народом і закріплена у значеннях слів, характеризується своєрідністю. Багатство нашої лексики виявляється не лише в різноманітності груп лексики, а й в обсязі семантики.

Переважна більшість слів української мови є багатозначними. Наприклад, лексема *сідати* означає: *займати місце; приступати до роботи, що виконується; бути ув'язненим; мешкати; приземлятися; спускатися за лінію обрїю; обмежити себе чимось у харчуванні (сісти на дієту)*. Слова, які мають кілька значень, називаються **багатозначними** або **полісемантичними** (від грецького *poly* – багато і *sēma* – знак).

Пильніша увага до багатозначного слова дає можливість виявити нерівноцінність його значень: одне із значень виділяється як головне, його називають прямим, решта – переносні. У деяких словах прямим може бути не одне значення, хоч і серед таких є найголовніше. Наприклад:

1. *У нас по містах вибудувані пишні будинки з ясними вікнами, з широкими ворітьми* (М. Вовчок).

2. *Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Вкраїні милій* (Т. Шевченко).

3. *Попереду було стільки широкого щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути* (О. Гончар).

У перших двох реченнях слово *широкий* позначає поняття “значний за розміром”, тому обидва значення “значний за розміром впоперек” і

“такий, що займає великий простір” сприймаються як прямі. У третьому прикладі слово *широкий* вжите у переносному значенні.

Усі значення полісемантичного слова між собою пов’язані, хоч можна розрізнити ступені зв’язку: деякі переносні значення розташовуються найближче до прямого, інші – віддаленіші. Наприклад, слово *ламати* позначає поняття “відділяти частини чого-небудь, розділяти щось на частини”: *Надвечір скресає річка й ламає кригу* (М. Коцюбинський). Близьким до цього значення є поняття “руйнувати, псувати”: *Не пускають нас, – ламай двері, бий вікна. Усе троци* (П. Мирний). Далі від прямого перебуває значення “рішуче відкидати що-небудь традиційне, усталене”: *Лише один довгобровий Яків Данько ... не захотів ламати свого баришницького норову* (М. Стельмах).

Пряме значення ще називають **первинним**. Воно найменше пов’язане з контекстом. Наприклад, слово *великий* насамперед називає поняття “значний за розміром, за кількістю”: *велика хмара, великий гурт людей*. Усі інші значення (у словнику їх зафіксовано ще п’ять) є вторинними, похідними: 1) дорослий: *Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт*; 2) який переважає звичайний рівень (розмір): *Узв великі, батькові чоботи*; 3) який має велику силу прояву: *Великий мороз був*; 4) важливий: *Правду, велику правду сказав твій батько* (Г. Квітка-Основ’яненко); 5) геніальний, загальновідомий: *Дід Опанас багато знав пісень і був колись великий співак* (С. Васильченко).

Непрямі, переносні значення багатозначного слова ще називають **вторинними**.

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, у слові *морж* (яке раніше в словнику фіксувалося з одним значенням: *морж* – водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю) у 60-х роках розвинулося переносне значення: *морж* – людина, яка любить купатися взимку в крижаній воді.

Переносність значення слова є усталеною закономірністю мови. Переносне вживання слів особливо поширене у художньому та розмовному стилях. Розрізняють такі типи переносних значень: метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора (від грецького *metaphorā* – перенесення) – це тип переносного вживання слова, що ґрунтується на подібності тих або інших ознак. Найчастішими бувають метафоричні перенесення ознак, властивостей предметів на істоти або навпаки:

Тепер не коле вже мене стерня,

Я – на хребті осідланого слова.

Дзвенить залізна рима, як підкова.

Прудкий скакун думки наздоганя (Д. Павличко).

Метафора може бути побудована на:

1) подібності форми: *Помережив вечір кучерявий льодяними градами вікно* (М. Драй-Хмара);

2) подібності кольору: *Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини* (І. Франко);

3) подібності властивості: *Відомо, що за людина з Невкиплого — кремені* (Л. Головка);

4) подібності вияву почуття: *Думки, спогади краяли серце Костомарова* (О. Іваненко);

5) схожості поведінки, способу дії: *Втома крадеться тихо, але він втомі взяти себе не дає* (А. Бичко).

Метафора може будуватися на основі вражень, оцінки будь-чого: *Вишневі пахоці думок* (А. Драй-Хмара); *Ой, не рік — не два, як ся Івась залищав, ой, він мені золотий вінок обіщав...* (Нар. творчість).

На основі метафоричного перенесення значень у художньому мовленні створюються мовні образи, наприклад: “*грім оплесків*”, “*обвал грому*”, “*хмара думок*”, “*зоря надій*”.

Метонімія (від грецького *metonimia* — перейменування) — це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують між собою, перебувають в органічному зв’язку.

Може переноситися:

1) назва приміщення — на людей у ньому: *Інститут святкує своє сторіччя; Нарешті вся семінарія готова веселитись* (О. Воропай);

2) назва матеріалу — на виріб з нього: *Немає срібла* (мається на увазі срібних монет); *Наш панич вже має собі панну: там така кучерява, а ходить уся в золоті* (І. Нечуй-Левицький);

3) назва дії — на результат: *зупинка* (сама дія і місце, де зупиняються);

4) предмет, що вивчається, — на галузь науки: *лексика — сукупність слів мови і розділ мовознавчої науки*;

5) назва заходу — на її учасників: *Конференція виробила ухвалу; А п’єса собі йшла ... А ми були, як зодчі, що зводили свій храм без дотику руки* (Л. Костенко);

6) назва емоційного стану — на його причину: *жах* (жахлива подія);

7) ім’я автора — на його продукцію: *Прочитати Шевченка*;

8) назва об’єкта — на препарат: *таблетки від голови*;

9) назва предмета — на те, що в ньому знаходиться: — *Оце й усе, Сергію. Ще можу чаркою почастувати, випий на здоров’я* (М. Стельмах);

10) назва ознаки, властивості — на її носія: *Сам народний бас, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав ...* (Ю. Яновський).

Синекдоха (від грецького *sinekdochē* — співпереймання) — тип перенесення назви частини на назву цілого, і навпаки. Як і метонімія, синекдоха ґрунтується на понятті суміжності, але специфічним для неї є те, що ця суміжність кількісного характеру — загальніша і конкретніша назви: *Він скрізь руку має, а ми що?* (І. Карпенко-Карий); *Стара, необачна*

голово!.. Схаменись!.. (М. Вовчок); *Гринджолами мовчазно кожух проїхав* (М. Драй-Хмара).

Синекдоха використовується як мовний художній засіб, але не так часто, як метафора і метонімія [20].

Завдання 1. Яке значення слова *кам'яний* є прямим?

а) який утворився з каменю завдяки природним умовам; б) цілком непопущений, застиглий; в) має твердий характер, бездушний.

Завдання 2. Яке значення слова *відбиття* є прямим?

а) відкидання зустрічним ударом чогось; б) протидія наступові супротивника силою; в) відображення життя, вираження ідей у творі; г) здатність свідомості відтворювати в образах матеріальний світ, який існує незалежно від нас.

Завдання 3. Яке значення слова *гіркий* є прямим?

а) сповнений горя, біди, тяжкий; б) який зазнав горя, біди; в) який має своєрідний їдкий, різкий смак; г) який приносить нещастя, горе, біду.

Завдання 4. Яке значення слова *далекий* є прямим?

а) який не думає про що-небудь, не має наміру робити щось; б) спрямований у далечінь, байдужий, холодний; в) який знаходиться, відбувається на великій відстані; г) віддалений у роді; малоспоріднений.

Завдання 5. У якому реченні слово *колючий* вжито у переносному значенні?

а) Настя спритно сковзнула вздовж колючих снопів, що пахотіли сонцем і степом (З. Тулуб); б) Гострий був на колюче слово Попович (О. Довженко); в) І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла (Т. Шевченко); г) Мелькає облита зливою зелень, сивіють величезні, обтяжені росою листки папороті, в'ється низом колюча ожина (О. Гончар).

Завдання 6. У якому реченні слово *комедія* вжито у переносному значенні?

а) Я ніколи комедій не писав (М. Коцюбинський); б) Ми комедію дивились, ми сміялись – аж втомились! (О. Бойко); в) Їй спало на думку, що це комедія, їй кажуть неправду (О. Донченко); г) “Сьогодні ще зранку ходить за мною слідком, – розказує далі пані, – скигнуть: дайте, мамо копійку, в театр на кумедію піду” (С. Васильченко).

Завдання 7. У якому реченні слово *крапля* вжито у переносному значенні?

а) Земле ... сили, що в твоїй живе глибині, краплю, щоб в бою сильніше стояти, дай і мені (І. Франко); б) Посипались рідкі краплі дощу (І. Нечуй-Левицький); в) Руки її пообвивані шматами, на фартусі червоні

краплі крові (Н. Кобринська); г) Хвиля розбивалася об камінь і дохлюпувала до наших підшов солоні краплі (Ю. Яновський).

Завдання 8. Яке слово має значення “*йти вчитися у навчальний заклад*”?

- а) поступати; б) вступати; в) студіювати; г) готуватися.

Завдання 9. Яке слово має значення “*той, який є ощадливим, вміє економити*”?

- а) економний; б) економський; в) економічний; г) екологічний.

Завдання 10. Яке слово є багатозначним?

- а) голос; б) горобець; в) город; г) гордість.

Завдання 11. У якому варіанті всі слова однозначні?

- а) зірка, земля, зима, зозуля; б) золото, зона, зерно, зеніт; в) зупинка, зрада, здогад; г) заєць, зоопарк, зоолог, зоологія.

Завдання 12. Яке значення має слово *студент*?

- а) той, хто навчається взагалі; б) той, хто навчається у вузі; в) той, хто навчається в училищі; г) той, хто навчається у вищому або середньому навчальному закладі.

Завдання 13. Яке значення має слово *батьківський*?

- а) той, який має відношення до батька; б) той, який виготовлений для батька; в) той, який виготовлений батьком; г) той, який належить батькові.

Завдання 14. Яке значення має слово *золотити*?

- а) перетворювати на золото; б) надавати золотистого відтінку; в) наповнювати золотом; г) виготовляти із золота.

Завдання 15. Яке слово має значення “*якийсь несуттєвий, надто загальний, необґрунтований*”?

- а) поверхневий; б) ґрунтовий; в) дзеркальний; г) поверховий.

Завдання 16. Яке слово є однозначним?

- а) ліра ; б) ліс; в) лінія; г) лід.

11. Антоніми, омоніми, синоніми та пароніми у діловому мовленні

Антоніми (від грецького *anti* – проти, протилежність, протидія і *opota* – ім’я, назва) – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми,

зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимальною протилежними значеннями [21].

В антонімічні відношення можуть вступати в текстах слова і словосполучення різних частин мови.

Антоніми об'єднуються не в ряди (як синоніми), а в пари: *день – ніч, світлий – темний, рухатися – стояти, вгору – вниз, там – тут*. Слова поєднуються в антонімічні пари на основі спільного загального поняття і протилежних виявів якості, властивості, стану предметів тощо.

Антонімія властива словам, які характеризуються якісно-оцінним значенням: *здоровий – хворий, добре – погано, високо – низько*.

Антоніми, як і синоніми, допомагають яскравіше, повніше й експресивніше передавати думки. Вони дають можливість контрастно характеризувати предмети, явища тощо. Особливо широко користуються антонімами, зокрема й контекстуальними, майстри художнього слова, наприклад:

*Отак, як зроду, потаємно, з тилу,
усіх мійцан оцирені лаї
ненавидять в мені мою скажену силу,
ненавиджу я слабкості свої* (Л. Костенко).

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар залежно від кількості значень, наприклад: *сухий – мокрий, сухий – м'який, сухий – повний, сухий – емоційний*. Різні антоніми можуть бути й до того самого значення залежно від акцентування в ньому різних відтінків: *наступ – а) відступ, б) оборона, в) контрнаступ; трудовий – а) бойовий (подвиг), б) нетрудовий (прибуток)*. Крім протилежності в значеннях, антоніми мають і інші, не такі помітні відмінності: а) у граматичній характеристиці: *свій – чужий, є – немає* (за належністю до різних частин мови), *всі – ніхто* (у числі), *погоджуватися на що-небудь – відмовлятися від чого-небудь* (у керуванні); б) у лексичній сполучуваності: *сонячний день – місячна ніч, починати наступ – переходити до оборони*; в) у частотності вживання та широті функціонування: так, серед прикметників оцінки та розміру (*хороший – поганий, великий – малий* і под.) частіше вживають антоніми із значенням позитивності.

Явище антонімії використовується при конверсії, у грі слів та каламбурах, при творенні антитези.

Завдання 1. У якому варіанті слова є антонімами?

- а) радісно – сумувати; б) радісний – сум; в) радіти – сумний;
г) радісно – сумно.

Завдання 2. У якому варіанті слова є антонімами?

а) мир – війна; б) мирити – військовий; в) мирний – воювати; г) мирний – войовничий.

Завдання 3. У якому варіанті слова не антонімічні?

а) близький – далекий; б) блискучий – сріблястий; в) боязкий – відважний; г) буденний – святковий.

Завдання 4. У якому варіанті слова не антонімічні?

а) добро – зло; б) день – ніч; в) перемога – поразка; г) правда – безчестя.

Завдання 5. У якому реченні є антоніми?

а) Від теплого слова і лід розмерзає; б) Гостре словечко коле сердечко; в) Слово не стріла, а глибше ранить; г) Удар забувається, а слово пам'ятається.

Завдання 6. У якому реченні є антоніми?

а) Вода все сполоще, а злого слова – ні; б) Вола в'яжуть мотуззам, а людину словом; в) Хто мовчить, той двох навчить; г) Більше діла – менше слів.

Завдання 7. У якому реченні немає антонімів?

а) Зимом бійся вівка, а літом – мухи; б) Земля дає все й забирає все; в) Зима літо з'їдає, хоч перед ним і тікає; г) Відсій кукіль і відбери зерно.

Завдання 8. У якому реченні немає антонімів?

а) Весна багата на квітки, а осінь – на сніпки; б) Літом пролежиш, а зимою з торбою побіжиш; в) Смутний грудень і в свято, і в будень; г) Грудень без снігу, як літо без хліба.

Завдання 9. У якому реченні виділені слова не утворюють антонімічну пару?

а) Від *нещасливого* кохання є багато ліків, та *виліковує* тільки *щасливе* кохання (В. Канівець); б) Світ *кавалюзували* королі, та його *возз'єднують* народи (Д. Павличко); в) Ані до його *заговорити*, ані його *запитати* (М. Вовчок); г) Вітрилам потрібен *попутний* вітер, а знаменам – *зустрічний* (А. Коваль).

Завдання 10. У якому реченні виділені слова не утворюють антонімічну пару?

а) *Пішов* у смерть – і *повернувся* в думі... (Л. Костенко); б) *Однаково* приходимо на світ, та кожен з нас *по-різному* вмирає (Д. Павличко); в) При *щирості* між людьми, при високій *симпатії* ніякий ризик не страшний (Л. Українка); г) *Добрий* вчить, а *злий* повчає (Л. Сухоруков).

Завдання 11. У якому реченні виділені слова не утворюють антонімічну пару?

а) В день такий на землі *розцвітає* весна і *тремтить* од солодкої муки (В. Сосюра); б) Про життя своє я міг написати або дуже *багато*, або зовсім *мало* (М. Коцюбинський); в) Нема нічого страшнішого за *необмежену* владу в руках *обмеженої* людини (В. Симоненко); г) Вона у *смутку* і в *надії*, вона ридає в кожній удові, вона у кожній матері живе (П. Скунц).

Завдання 12. У якому реченні виділені слова не утворюють антонімічну пару?

а) *Молодість* – буйність, а *старість* – не радість (Нар. творчість); б) Чесна людина пізнається не тільки по тому, що вона *робить*, а й по тому, чого вона *прагне* (Демокріт); в) Краще *мовчати*, ніж багато *говорити* (Нар. творч.).

Синоніми (від грецького *synonymos* – однойменний) – це слова, (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотвірні типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності) [20]. Наприклад: *проживати* – *мешкати*, *бажати* – *хотіти*, *власливий* – *притаманний*, *башта* – *вежа*, *вживати* – *користуватися*.

Сукупність синонімів мови називається **синонімією**. Синонімія ґрунтується на здатності позначати один і той самий елемент дійсності кількома словами. Синонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексичі, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лексичних значень порівняно з іншими типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю.

Значеннєва подібність слів може бути більш чи менш повною. Наприклад, слова *поспішати* і *квапитися* мають однакове значення – “*намагатися якнайшвидше зробити що-небудь*”. Синонімом до цих слів виступає і лексема *хапатися*, однак у семантиці цього слова поруч із поняттям “*поспішати*” наявне також переносне значення “*жадібно, із задоволенням братися за виконання чого-небудь*”, завдяки чому синонім *хапатися* віддаленіший від попередніх двох.

Виявленню синонімічного значення з двома попередніми словами поняття “*швидко*” у слові *хапатися* допомагає контекст: *Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів* (М. Коцюбинський).

За різними принципами класифікації синоніми поділяють на кілька різновидів: а) абсолютні, або повні – неповні (останніх у мові переважна більшість), б) семантичні – стилістичні – семантико-стилістичні, в) різнокореневі – однокореневі, г) загальномовні – контекстуальні. Те саме слово щодо іншого слова може бути одночасно, наприклад, неповним, семантичним, різнокореневим і загальномовним синонімом.

Мовознавці виділяють синоніми лексичні, тобто такі, які належать до однієї частини мови і мають відмінності у значенні, наприклад *розглядати* й *аналізувати*. Перше слово загальніше за значенням, друге – відзначається насамперед належністю до наукової термінології (не просто розглядати щось, а з якоюсь науковою метою). Серед лексичних синонімів виділяються стилістичні, наприклад *говорити* і *балакати* (друге слово доречне в розмовному стилі); семантичні, наприклад, *вивчати* і *штудіювати* (у значенні другого слова є відтінок “ретельно вивчати”) і семантико-стилістичні, наприклад *архітектор* і *зодчий* (друге слово має відтінок урочистості).

Український словник має у своєму складі і так звані абсолютні синоніми, наприклад: *алфавіт* – *абетка*, *буква* – *літера*. Крім лексичних синонімів виділяються також контекстуальні, тобто такі, які лише в певному контексті мають близьке значення. Такі синоніми властиві художнім текстам. Уміле використання загальноновживаних та індивідуальних синонімів робить мовлення багатшим, емоційно насиченим, досконалішим.

У стилістичному відношенні синоніми диференціюються за належністю до різних стилів (нейтральний, розмовний, книжний, офіційно-діловий та ін.), емоційно-оцінними та експресивними характеристиками, часовою або територіальною віднесеністю: *батьки*, *батько-мати* (розмовне), *отець-ненька* (фольклорне); *батьківщина*, *вітчизна* (в урочистій або поетичній мові); *бажано*, *хотілося б* (більш ввічливо).

Слова, що мають однакове чи подібне значення, утворюють **синонімічний ряд**: *гарний* – *красивий* – *чарівний* – *чудовий* – *приємний* на *вигляд* – *хороший* – *гожий* – *вродливий*. Кожен компонент синонімічного ряду має щось спільне з іншими у значенні і водночас доповнює загальне значення ряду індивідуальним відтінком.

У синонімічному ряді (або синонімічному гнізді) є **стрижневе слово** (синонімічна домінанта), навколо якого групуються усі інші компоненти ряду, слово, найуживаніше серед інших, звичайно стилістично нейтральне і таке, що найточніше і найповніше виражає значення всього ряду. Слова в ряду мають бути синонімічними не тільки щодо домінанти, а й між собою. Особливо численними є синонімічні ряди на позначення понять “*іти*” / “*ходити*” / “*іти*”, “*говорити*” / “*казати*” / “*сказати*”, “*бити*” / “*ударити*” / “*побити*”, “*лягати*”, “*красти*”, “*пити*” / “*випити*”/

“напитися” (щодо алкогольних напоїв), “хороший” / “поганий”, “великий” / “малий” та деяких інших.

Синонімічний ряд виконує багато функцій. Це: 1) функція семантичного добору слова з ряду можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення: “*Все... мучить, гризе і точить душу*” (Н. Кобринська); “*Не дала вона [дружина] Миколі Степановичу ні дітей жаданих, ні бажаного затишу*” (Б. Антоненко-Давидович); “*Він не жив, не милувався красою, поезією, коханням, а лише існував, обідавав, чай пив*” (Г. Хоткевич); 2) функція стилістичного добору слова з ряду можливих назв з метою адекватно оформленого (у функціонально-стильовому, емоційно-оцінному і подібних аспектах) позначення відповідного поняття: “– *Лопаї, нечиста сило!* – *Я вже сказав: ми не лопаєм, а годуємось, як і належить людям благородним*” (О. Ільченко); “– *Цебто вона [баба] неправдива людина? – Зовсім-таки брехлива*” (І. Нечуй-Левицький), порівняйте також випадки вибору того чи іншого синоніма в таких, наприклад, рядах з нейтральною, піднесеною або евфемістичною і зниженою конотаціями компонентів, як *померти, заспокоїтися, здохнути; спати, відпочивати* (наприклад, в армії: “*Особовий склад роти відпочиває*”); *розвідник, шпигун* (“*наш*” – *розвідник*, але “*їхній*” – *шпигун*); *ведмідь, великий* (як евфемізм у Карпатах); 3) функція підсилення семантичної або емоційно-експресивної характеристики поняття і одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом напизування, нагромадження слів (ампліфікація); 4) функція заступлення, заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць: “*він нікого не зачіпав, і його ніхто не займав*” (М. Вовчок).

Синоніми значно повніше представлені в абстрактній лексиці порівняно з конкретною, на рівні переносних значень порівняно з прямими, у стилістично забарвленій лексиці порівняно з нейтральною. Проте явище синонімії є небажаним у сфері термінології, тут наявні переважно синоніми абсолютні. У мові фольклору, а також відповідно стилізованих літературних творів вживається особливий вид синонімів – здвоєні: *щастя-доля, питу-гуляти, горе-біда, “... не посмирили її ані робота, ані труди*” (М. Вовчок). Староукраїнська книжна мова використовувала здвоєні синоніми як засіб ампліфікації (*держати і тримати*) або пояснення, уточнення (*моц або сила, сілою або кгвалітом*).

Найбільше синонімів серед дієслів і прикметників, за ними йдуть прислівники, іменники з абстрактним (*нещастя, біда, горе, лихо* тощо) й оцінним значеннями та емоційно-експресивними конотаціями (*нікчема, недоріка, нуль, пішак, пігмей* та ін.). Для числівників з їхньою дуже конкретною і нездатною до модифікацій семантикою синонімія не характерна, за винятком випадків типу *півтораєста – сто п’ятдесять*,

однокореневих синонімів (*кілька, декілька; немало, чимало*) та фактів синонімізації з іншими частинами мови: *два, пара; сто, сотня*. Серед займенників в основному синонімізуються (за деякими винятками: *кожний, всякий; який, котрий* та ін.) неозначені: *якийсь, деякий, один, хтось-який* та ін.; *будь-який, всякий, абиякий, який завгодно* та ін. Наявні синоніми і в неповнозначних частинах мови – у прийменниках (*біля, коло, край, при* та ін.), сполучниках (*але, проте, однак*), особливо підрядних (*бо, оскільки, тому що, позаяк, понеже* та ін.), частках (*наче, ніби, мов, як* та ін.; *невже, хіба* та ін.), а також вигуках (*ей!, гей!, агов!* та ін.; *ой! Боже! матінко!* та ін.).

Крім слів або їх окремих значень до лексичних синонімів належать також лексикалізовані та граматикалізовані сполучення, що виступають у функції одного слова: *цикорій, петрів батіг; через що (прийменник), внаслідок чого, у зв'язку з чим, з огляду на що; здрастуй, добрий день, будь здоров* та інші, а також відносно стійкі дієслівно-іменникові словосполучення типу *вести боротьбу до боротися, брати під сумнів до сумніватися*. Залежно від функціонування на різних мовних рівнях можна говорити про однорівневу (крім лексичної, це фразеологічна, синтаксична та ін.) і міжрівневу синонімію. Фразеологічні синоніми відрізняються від лексичних не тільки власним значенням та формою (оформленням у вигляді сполучення слів), а й іншими ознаками: а) належністю переважно до стилістичних синонімів; б) тим, що в їх ряду важче, а то й неможливо визначити домінанту, якщо серед них немає суто лексичних синонімів; г) у граматичному плані – тим, що іменні фразеологізми частіше обмежуються лише предикативною функцією (*ні се ні те, ні риба ні м'ясо, ні пава ні ворона, ні Богу свічка ні чорту кочерга* тощо). Фразеологічні синоніми функціонують переважно в одному ряду з лексичними (один з яких і виступає як домінанта), тобто в міжрівневій лексико-фразеологічній синонімії: *тісно – ніде яблуку впасти, ніде курці стати* та ін.

Синонімічні відношення існують не тільки між загальними, а й між власними назвами, об'єднуючись, проте, не спільністю значення, а віднесеністю до того самого об'єкта позначення (це переважно стилістичні синоніми). Наприклад: *Дніпро* (поетичне, урочисте) і *Славутич; Велика Ведмедиця* і (народні назви) *Великий Віз, Чумацький Віз* (сузір'я); *Джомолунгма, Еверест*.

Синоніми української мови наводяться ще в перших українських лексиконах ("Лексис" Лаврентія Зизанія, "Лексиконъ славеноросскій" Памви Беринди, "Синоніма славеноросская" та ін.), досліджуються синоніми староукраїнської літературної мови та фольклору (Л. Гумецька, Д. Гринчишин, Л. Рак та ін.), синоніми у творчості українських письменників – Т. Шевченка (В. Ільїн), І. Франка (І. Ощипко, Л. Поллога), М. Коцюбинського (Л. Паламарчук), Лесі Українки (І. Олійник), М. Рильського (Г. Колесник) та ін., синоніми у загальнотериторіальних та

лексикографічних аспектах (В. Ващенко, І. Олійник, А. Лагутіна, Л. Лисиченко, О. Тараненко, О. Нечитайло та ін.).

Завдання 1. У якому варіанті всі слова є синонімами?

а) веселити, забавляти, розважати, проводити; б) вигадувати, фантазувати, мудрувати, випроваджувати; в) будувати, зводити, ставити, підіймати; г) вибачати, прощати, дарувати, віддячувати.

Завдання 2. У якому варіанті слова не є синонімічні?

а) виступ, вигук, висновок, витвір; б) витівник, фокусник, химерник, шукач; в) відображення, відбиття, відтворення, зображення; г) власник, господар, хазяїн, володар.

Завдання 3. У якому варіанті слова не є синонімічні?

а) безплатно, даром, задарма, безкоштовно; б) благородно, благополучно, благодійно, благодатно; в) бігом, бігцем, біжком, риссю; г) близько, поблизу, недалеко.

Завдання 4. У якому реченні є синоніми?

а) З яких зірок злетіла ти сюди, товариш мій, і друг мій, і дружина? (В. Сосюра); б) Цвітуть бузки, садок біліє і тихо ронить пелюстки (М. Рильський); в) Не роси, а сльози упали на чисту траву із гілок (Д. Павличко); г) Історія зобов'язує не лише знати, але й творити її (А. Коваль).

Завдання 5. У якому реченні є синоніми?

а) Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом (М. Рильський); б) Не стань печалло у моїм житті, не сійся смутком на моїм путі (Р. Братунь); в) Дзвенить води весняної розлив над нивами чидесь в обочі (Д. Павличко); г) Ми маємо право на сум і любов, на щастя, на сонце і трави (В. Симоненко).

Завдання 6. У якому реченні є синоніми?

а) Людині для польоту потрібна сила духу, а не пір'я (О. Ільченко); б) Погідне блакитне небо дихало на землю теплом (М. Коцюбинський); в) Говорили-балакали дві верби за селом, потім тихо поплакали дві верби за селом (Б. Олійник); г) Скоро серпень надійде ясний на поля неосяжні і сині (П. Филипович).

Завдання 7. У якому реченні є синоніми?

а) Це рання осінь шле цілунок, такий чудовий та сумний (П. Тичина); б) Гарячі, пожовклі від болю, стелились листки восени... (Д. Павличко); в) Перший промінь сонця, теплий, ясний у мою кімнату впав (Б. Лепкий); г) То проснеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс й грудкою впаде в ситу землю (А. Шиян).

Завдання 8. Яке слово не синонімічне слову *балакучий*?

а) говіркий; б) гомінливий; в) щебетливий; г) байдужий.

Завдання 9. Яке слово не синонімічне слову *бура*?

а) хуртовина; б) буревій; в) гроза; г) ураган.

Завдання 10. Яке слово не синонімічне слову *будинок*?

а) дім; б) особняк; в) котедж; г) будування.

Завдання 11. Яке слово не синонімічне слову *зважити*?

а) важити; б) виважувати; в) заважувати; г) означати.

Завдання 12. Побудуйте словосполучення, використовуючи наведені синоніми, які увиразнюють мову письмового твору, і визначте слухність і правильність їх уживання:

герой, персонаж, образ

велич, значення, суспільна вага

доказ, підтвердження, довід

поборник, охоронець, оборонець, захисник

прагнення, намір

видатний, великий, визначний

виділяти (виділятися), вирізняти (вирізнятися), надавати ваги,

наголошувати, ставити на чільне місце

виразний, чіткий, яскравий

вишуканий, витончений, добірний

вражати, дивувати, приголомшувати

відігравати (грати роль), мати значення

відчайдушний, доблесний, безстрашний

вірний, правдивий, життєвий

добирати, знаходити

заперечувати, відкидати, відхиляти, не приймати

могутній, потужний, сильний, всесильний, всемогутній

надихати, насаджувати, окриляти

наділяти, приписувати, характеризувати

негарний, потворний, огидний

незначний, неістотний, малопомітний, невиразний

основний, головний, істотний

переважати, мати перевагу

показувати, змальовувати, зображати, висвітлювати

прагнути, хотіти, намагатися

прекрасний, чудовий, чудесний, славний, вражаючий

своєрідний, самобутній, оригінальний, характерний

сміливий, хоробрий, відважний, мужній

являти собою, бути, становити, виступати

будь-який, який-небудь, аби який, всякий, кожний, будь-що, будь-хто дуже, надто, надзвичайно слушно, доречно, по суті, вчасно.

Завдання 13. До слів, поданих за алфавітом, доберіть синоніми, запишіть їх. Зазначте порядкові номери.

Відвертий	1. Старанний
Дбайливий	2. Діяльний
Делікатний	3. Рухливий
Екзотичний	4. Прямий
Економний	5. Винятковий
Енергійний	6. Основний
Жвавий	7. Рівнозначний
Ідентичний	8. Могутній
Конструктивний	9. Ощадливий
Крихкий	10. Дійсний
Лаконічний	11. Творчий
Меркантильний	12. Ламкий
Потужний	13. Дивовижний
Реальний	14. Своєкорисливий
Утішний	15. Небагатослівний
Утилітарний	16. Ввічливий
Факультативний	17. Сердечний
Фамільярний	18. Приємний
Фатальний	19. Модний
Феноменальний	20. Тривалий
Фешенебельний	21. Практичний
Фундаментальний	22. Необов'язковий
Хронічний	23. Невідворотний
Щирий	24. Безцеремонний

Завдання 14. Доберіть синоніми до слів, поданих зліва. Зазначте їх номери.

Авторитет

Аргумент

Будувати

Висловлювати

Втрати

Ворожнеча

Дефекти

Відвертий

Думки

Економія

Заспокоювати

Застосовувати

Збільшити

Здійснювати

Здобувати

Інцидент

Пошкодити

Усунути

Скрута

Стимули

Старанність

Симптоми

Ліквідувати

Повідомлення

Погляди

Порівнювати

Розбіжність

Реалізація

1. Незгода

2. Виявляти

3. Здійснення

4. Збитки

5. Вади

6. Щирий

7. Твердження

8. Опасливість

9. Угамовувати

10. Запроваджувати

11. Підстава

12. Пошана

13. Примножити

14. Опановувати

15. Непорозуміння

16. Мурувати

17. Розбрат

18. Використовувати

19. Виконувати

20. Коїти

21. Відсторонити

22. Заохочення

23. Запопадливість

24. Ознаки

25. Викоренити

26. Новини

27. Прояв

28. Зіставляти

29. Зіпсувати

30. Труднощі

31. Ретельність

32. Переконання

Омоніми (у перекладі з грецької мови – однойменний, від грецького *homos* – однаковий і *опута* – ім'я, назва) – слова або їх окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від полісемії *ліра* (музичний інструмент) і *ліра* (грошова одиниця); *жати* (серпом) і *жати* (тиснути); *зав'яз* – за в'яз; не з граба – незграба [21]).

Омоніми принципово відрізняються від багатозначних слів. Між значеннями полісемантичного слова існують зв'язки; вони об'єднані спільним поняттям. Значення омонімів не пов'язані між собою.

Найбільш повно і різноаспектно омоніми виявляються в лексиці. Лексичні омоніми належать до однієї частини мови, виникають унаслідок як внутрішніх закономірностей розвитку певної мови, так і її контактів з іншими мовами.

Омоніми з'являються внаслідок звукових змін слів у процесі розвитку мови, випадкового збігу звучання слова рідної мови і засвоєного з іншої мови, а також випадкового збігу звучання форм різних слів.

Відношення омонімії можуть бути між питомим і запозиченим словами: *тур* – дикий бик і *тур* – оберт у танці, *етап* чого-небудь (з французької мови); *чайка* – птах і *чайка* – човен (з турецької); омонімія самих запозичених слів: *бак* – посудина для рідини (з французької) і *бак* – частина палуби (з голландської); омонімія внаслідок калькування: *вузол* – однокореневе із *в'язати* і *вузол* – *міра швидкості морського транспорту* (калька з англійської мови).

Фразеологічних омонімів у мові мало, наприклад: *зелена вулиця* – безперешкодний шлях для транспорту, а також у розвитку, досягненні чого-небудь і *зелена вулиця* – покарання солдатів у царській Росії, коли їх проганяли крізь стрій, б'ючи шпіцрутенами; *пускати півня* – видавати пискливий звук, зриваючи голос, і *пускати (червоного) півня* – підпалювати, влаштовувати пожежу.

Розрізняють омоніми абсолютні (або повні) і неповні.

Повні омоніми бувають в межах однієї частини мови. Звуковий склад абсолютних омонімів збігається в усіх граматичних формах: *двір* (господарська ділянка, на якій розміщені будівлі та місце біля них) і *двір* (монарх і його оточення); *деркач* (невеликий перелітний птах з жовтуватобурих оперенням, що має характерний скрипучий крик) і *деркач* (стертий віник); *сага* (давньоскандинавське чи давньоірландське епічне сказання

про легендарних героїв та історичних діячів, що має прозову форму з віршованими вставками) і *сага* (річкова затока); *бігун* (той, хто може швидко і легко бігти, бігати), *бігун* (полк) і *бігун* (один із двох спарованих каменів для розтирання зерна, подрібнення каміння тощо в дробильній машині).

Неповні омоніми – це слова, що збігаються звучанням не в усіх граматичних формах, наприклад: *самка* (особина жіночої статі у тварин) – слово, що має однину і множину, і *самка* (вид дитячої хвороби) – слово, що вживається тільки в однині; *биток* (шматок свинцю, палиця тощо, взагалі предмет, яким б'ють у грі) і форма родового відмінка однини слова *битки* (круглі котлети з посіченого або відбитого м'яса). Називний відмінок множини першого слова і другого також збігаються.

Неповні омоніми називаються **омоформами**. Різновидами омонімів є омофони і омографи.

Омофони (фонетичні омоніми) – різні слова (переважно їхні окремі граматичні форми), що збігаються звучанням при відмінності їх фонемного складу і, відповідно, графічної передачі: *лежу* (від *лежати*) і *лижу* (від *лизати*), *шию* (1-а особа однини теперішнього часу дієслова *шити*) і *шию* (Зн. в. однини іменника *шия*), *мене* (до я) і *мине* (від *минати*), *біль* і *білль*, а також синтаксичні конструкції або слово й конструкція: *за шию й зашию, сонце і сон це* ("Було... як дивний сон це ... *Залп одгримів, упало сонце*" (В. Сосюра). Омофони на рівні слів або їхніх форм мало характерні для української літературної мови, оскільки орфоепічні і орфографічні правила в ній переважно взаємно відповідні. Віднесення ж до омофонів омонімії загальної і власної назв або аббревіатури та іншого слова типу *роман* і *Роман*, *новий рік* і *Новий рік*, *Док* (*деревобробний комбінат*) і *док* неправомірне: тут збіг не тільки на фонетичному, а й на фонемному рівні (це власне омоніми);

Омографи (графічні омоніми) – різні слова або їхні форми з однаковим написанням при відмінності звучання (залежно від різного місця наголосу): *сапа* (окоп, траншея, хід сполучення, які риють у напрямі до позицій противника для непомітного наближення до нього) і *сапа* (ручне сільськогосподарське знаряддя для підпушування ґрунту й знищення бур'яну); *гладкий* (без загинів, виступів, рівний) і *гладкий* (який має повне тіло, вгодований, ситий), *колос* і *колос*, *підсумок* і *підсумок*, *дорога* (іменник) і *дорога* (від *дорогий*); до омографів можна віднести й омонімічні графічні скорочення, які ніколи не вимовляються: *п.* – *пан* (*пані*), *параграф*, *пункт*; *гр.* – *громадянин* (*громадянка*), *група*, *градус*.

Омоніми існують і на рівні власних назв: назви рік *Буг* (*Західний*) і *Буг* (*Південний*), *Славутич* (поєична назва Дніпра і назва міста); зокрема, при утворенні пестливих імен від повних: *Леся* (від *Олександра*, *Олена* і *Лариса*). Омоніми можуть використовуватися при грі слів, лежати в основі "народної етимології". Є також міжмовні омоніми (їх виділяють переважно

в близькоспорідних мовах): наприклад, українське слово *рожса* (рослина) і російське *рожса* (вульгарне “обличчя”), українське *господарка* (форма жіночого роду до *господар*) і польське *господарка* (“господарство”).

У контексті омоніми виконують стилістичні функції, зокрема використовуються як засіб створення дотепів, каламбурів, образності вислову, наприклад: *Погана та мати, що не хоче дітей мати; Три разів три – дірка буде.*

У словнику абсолютні (повні, лексичні) омоніми та омографи реєструються як окремі (різні) слова. Омофони та неповні (граматичні омоформи) омоніми спостерігаються в мовленні і словниками не фіксуються.

Завдання 1. У якому варіанті подано омоніми?

а) кредит – крédит; б) еконóмія – еконóмість; в) ошáдність – ошáдливість; г) абонент – абонемéнт.

Завдання 2. У якому варіанті подано омоніми?

а) корíсний – корíсливий; б) особóвий – особíстий; в) госпóдарський – госпóдарський; г) ефéктний – ефeктивний.

Завдання 3. У якому варіанті виділені слова не виступають омонімами?

а) *ключ* птахів – *ключ* для дверей; б) *бал* новорічний – *бал* при оцінюванні; в) *корінь* дерева – *корінь* зуба; г) *мати* авторитет – *мати* моя.

Завдання 4. З’ясуйте значення омонімів, які часто в поезії виступають у ролі каламбурів, як у наведеному тексті-жарті:

Через досвіду й сумління *брак*
йде з фабрики суцільний *брак*,
та бракеру твердості *бракує*,
і тому він браку не *бракує*.
Не всяк високих досяга *кар’єр*,
Хто зразу рветься з місця у *кар’єр*.

Пароніми (від грецького – *біля*) – це слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою, внаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обіграватися зі стилістичною настановою [21].

Точність мовлення передбачає уміле користування **паронімами** (спільнокореневі слова, схожі за вимовою і будовою, але різні за значенням). Сплутування паронімів призводить до неточності. Значення їх легко визначити за словником. Наприклад: *наслідний* – який став наслідником престолу, *наслідковий* – який є наслідком чогось (підрядне

наслідкове речення); *лісний* – який має властивість лісу, водиться, росте в лісі, *лісистий* – порослий лісом.

Пароніми у фразеології становлять менш помітне явище, наприклад: *стояти стіною* “*стояти щільним рядом або суцільною масою*” – *стати стіною* “*виступити згуртовано, дружньо*”; *побачити світ* – “*народитися*”, “*бути опублікованим*” – *побачити світу* “*багато чого побачити, багато де побувати*”. Синтаксичні або лексико-синтаксичні пароніми – результат випадкової співзвучності синтаксичних конструкцій між собою чи з яким-небудь словом: “*Ти йому про Тараса, а він тобі півтораєста*”; початок пісні, яка приписується Марусі Чурай, подається то як “*За світ встали козаченьки*”, то як “*Засвистали козаченьки*”.

Що стосується паронімів у словотворенні, до них з певним застереженням (оскільки взятий окремо кожен з подібних випадків належить до лексичних паронімів) можна віднести продуктивні словотвірні типи з близьким значенням на зразок *-ація/-(у)в*ання: *ілюстрація* – *ілюстрування, консервація* – *консервування*; *-тивний/-ційний*: *консультативний* – *консультаційний, інструктивний* – *інструкційний*; також пароніми використовуються в грі слів, каламбурах.

Завдання 1. Розмежуйте значення паронімів, слів, які розрізняються за функцією, закріплюються лише в певній сполучуваності, що становить норму. Близькозвучність паронімів спричиняє їх змішування, а звідси й типові помилки.

Доберіть до паронімів типово сполучувані з ними слова, щоб розрізнити значення кожного з них (за зразком: *громадянський* – *громадянська* позиція, *громадянські* почуття; *громадський* – *громадський* обов'язок, *громадський* діяч). Виконайте вправу за схемою:

Пароніми	слова, що пояснюють, розмежовують їх значення
батьків – батьківський	праця, турбота, портрет, гумор, ласка, голос
бережливо – бережно	ставитися, використовувати, збирати факти
визначальний – визначний	умова, дослідження, твір, подія, роль
вирізнятися – відрізнятися	від інших, на фоні
воєнний – військовий	парад, пісня, союз
гармонійний – гармонічний	людина, стиль
гуманізм – гуманність	людини, епохи
дружний – дружній	сміх, праця, розмова
духовний – душевний	щирість, розквіт, розвиток, розмова
знаменний – знаменитий	доба, епоха, письменник
інтернаціональний –	єдність, світогляд
інтернаціоналістський	

колективний –
колективістський
любимий – улюблений

одинокий – одиничний
писемний – письмовий
рідкий – рідкісний
робітничий – робочий
цілий – цілісний
уява – уявлення
швидкий – швидкісний

керівництво, почуття

книга, письменник, літературний, герой,
брат, вітчизна
старість, випадок
пам'ятка, екзамен
зарості, твір
колектив, народ, загін, депутат
ряд, система
багатий, повний, буйний, помилковий
метод, розум

Примітка: Зверте свої відповіді із словником: Д.Г. Гринчишин, О.А. Сербенська. Словник паронімів української мови. – К., 1986.

Завдання 2. Якими лексичними одиницями є виділені слова у словосполученнях *замок для дверей* – *замок для проживання*?

а) синонімами; б) антонімами; в) омонімами; г) багатозначними словами.

Завдання 3. Якими лексичними одиницями є виділені слова у словосполученнях *дороги широкі* – *дороги немає*.

а) синонімами; б) антонімами; в) омонімами; г) багатозначними словами.

Запам'ятайте значення слів-синонімів, що часто вживаються в діловому мовленні.

Замісник

посадова особа, яка тимчасово виконує чийсь обов'язки

Заступник

назва посади

Квиток

театральний
залізничний
студентський

Білет

кредитний
банківський
екзаменаційний

Положення

горизонтальне
вертикальне

Становище

знайти вихід
з певного становища

Стан

економіки
справ хворого

Наступний

вживається лише з конкретним
поняттям: зупинка, тиждень

Подальший

означення абстрактного
поняття: подальша доля, життя

Запам'ятайте значення слів-паронімів, що часто вживаються в діловому мовленні.

Дипломат

особа, яка займається
дипломатичною діяльністю

Дипломант

особа, відзначена
почесним дипломом

Дипломник

автор дипломної
роботи

Дільниця

адміністративний об'єкт,
виборча дільниця

Ділянка

земельна площа

Особистий

належить певній особі
(особистий підпис)

Особовий

стосується окремої людини
(особова справа)

Адрес

письмове привітання

Адреса

напис на конверті,
місце проживання

12. Запозичені слова та їх використання у текстах ділової української мови

Крім корінних українських слів у лексичному складі сучасної української літературної мови певне місце займають запозичення з інших мов. Запозичена лексика в сучасній українській мові становить близько 10% усього її словникового складу. Серед лексичних фактів, запозичених з інших слів, слід розрізнити: 1) ті, що з'явилися внаслідок прямого запозичення, якими є слова та вирази; 2) ті, що ввійшли за посередництвом слів; 3) ті, що потрапили внаслідок калькування.

Іншомовні слова та вирази, а разом з ними й морфеми входили в систему української лексики протягом усієї історії у зв'язку з економічними, політичними та культурними контактами між українським та іншими народами. Найдавніші іншомовні запозичення належать ще до періоду Київської Русі. Сюди входять слова тюркського походження, які потрапили до нашої лексики під час татарської навали (XIII – XIV ст.).

Деякі потрапили ще раніше (XII ст., “Слово о полку Ігоревім”). Тюркізми входили до нас, як правило, через усну розмовну мову, і тому не сприймаються тепер як чужомовний елемент. Вони обіймають різні галузі суспільного життя: назви одягу (*башилик, бурка*); назви речей домашнього вжитку (*сундук, сарай*); назви продуктів харчування (*ізіюм, балик, шашилик, кавун, баклажан, кизил*); назви речей, що стосуються торгівлі (*аршин, товар, базар*) та ін.

Фонетичні ознаки тюркізмів – це повтори в словах одних і тих самих голосних фонем: **-а-** (*баклажан, алмаз, барабан, батрак, каланча*); **-у-** (*сундук, урюк, чубук*); наявність кінцевих **-лик** і **-ча**, початкових **баи-**, **бах-** (*башилик, бахча, алича, нарча, башика, башибузук*).

Слова грецького і латинського походження відіграли значну роль у формуванні лексики української мови. Вони збагатили нашу науково-філософську і політичну термінологію.

Значна кількість грецизмів потрапила в наш словник через старослов'янську та європейські мови-посередники. Серед цих слів багато релігійних термінів (*єпископ, ангел, євангеліє, патріарх, ікона, монах*); назв наук (*історія, філософія, математика, граматики, педагогіка, анатомія*); наукових і політичних термінів (*метод, аорта, гіпотеза, ідея, аналіз, космос, демократія, пролетаріат*); термінів мистецтва, літератури (*драма, комедія, епос, монолог, ода, симфонія, поет, діалог, поема*).

Зовнішні ознаки грецизмів:

1) наявність на початку слів **а** (*алфавіт, архів, автор*), **е** (*єбоніт, евфемізм, епос, етика, економ*), **ф** (*фаза, фраза, фтізіатрія*), сполучень приголосних **кс, пс, мв, мп, ск** (*психологія, гіпотаксис, скелет, ксеноліт, ксенон, амвон, лампа*), наявність коренів **атм, біблію, дем, есте, гео, аер, біо, лог, фон, лекс** (*атмосфера, бібліотека, демократія, демон, естетика, географія, геофізика, аеродром, аеропорт, біографія, логопедія, фонологія, лексика*), наявність суфіксів: **-іс (ис), -ада, -ит, -іст, -ос** (*базис, декада, анархіст, гастрит, космос*).

Латинські слова потрапляли в нашу мову через мови-посередники (французьку, німецьку, польську та ін.) і безпосередньо.

Серед слів латинського походження виділяється група наукових, політико-філософських термінів та ін.: *еволюція, інерція, радіус, вакуум, аудиторія, ректор, колега, публікація, диктатура, конституція, республіка, клас, маніфест, аргумент*.

Особливості латинських слів – це кінцеві **-ум, -ус, -ція, -тор, -ент, -ура**: *акваріум, консилиум, конус, ляпсус, радіус; конституція, реакція; автор, ректор, директор; доцент, орнамент; цензура, диктатура*.

У сучасній українській мові збереглися не тільки запозичені цілі слова з грецької і латинської мов, а й словотворчі елементи, за допомогою яких творяться нові слова, наприклад: *трактор, телефон, телевізор, мікроскоп, автомобіль, інтернаціонал, матеріалізм*.

З німецької мови до словника української мови увійшли слова, що стосуються військової справи: *солдат, фронт, броня, котел, бруствер*; техніки, ремесла та ін.: *слюсар, рубанок, планка, клейстер, шахта, бутерброд, лозунг, шаблон*.

Ознаки слів німецького походження: наявність звукосполучення *-шт-* і *шп-, ц-* початкового і кінцевого *-мейстер*: *штат, штаб; шпигун, шпінат, шприц, шпилька; цемент, центнер, цех, цинк; балетмейстер*.

З англійської мови запозичено слова, що стосуються спортивної термінології, техніки, побуту: *футбол, теніс, хокей, аут, матч, старт, тунель, фокстрот, пікап, теніс, трест, трамвай, памфлет, пуловер, репортер, спінінг*.

Фонетичні і морфологічні особливості слів англійського походження – це звукосполучення *дж* і кінцеве *-инг (ing)*: *джентльмен, джесерсі, джши, джунгли, джут, джем, мітинг, пудинг, смокінг, ринг*.

Слова з італійської мови стосуються лексики, пов'язаної з мистецтвом, побутом: *соло, сольфеджіо, тріо, лібрето, акорд; паста, торс, салфетка, вермішель, макарони*.

Слова з голландської мови в основному стосуються мореплавства: *фарватер, вахтер, ватерпас, каюта, вимпел, флот, шкіпер, шлюпка, бак, буй, баркас*.

Із французької мови запозичено слова на означення найрізноманітніших явищ життя суспільства – військової справи: *марш, десант, партизан, арсенал, патруль*; мистецтва: *балет, ложка, сеанс, екран, пейзаж, жанр, партер, тембр*; назви їжі, продуктів, установ, одягу, різнотемних слів: *батон, соус, кафе, бра, режим, пальто, жакет, костюм, гардероб, брошура, торшер, екіпаж* та інші.

Ознаки слів французького походження – кінцеві наголошені *-е, -і, -о* в незмінних словах: *пюре, тире, кашне, пенсне, турне, купе, гофре; парі, шасі; лото, бюро, манто*; наявність сполучень *-ер, -ор, -аж, -анс, -ує, -уа* у змінних словах: *режисер, монтер, шофер, актор, тираж, гараж; сеанс, дуель, ситуація, буржуазія*.

Контакти української мови з польською дуже давні. Це пояснюється, по-перше, сусідством українського й польського народів протягом усього їх історичного життя; по-друге, економічними, політичними й культурними стосунками між українським і польським народами на різних етапах їхньої історії. Із польської мови запозичено слова на позначення найрізноманітніших явищ матеріальної культури і явищ життя народу: *скарб, дратва, байка, полковник, рекрут, гусар, клянчити, петрушка, каштан, барвінок, повидло, жупан, ратуша*.

Завдання 1. У якому варіанті є запозичені слова?

а) грошолобство, винагорода, доходи, прибуток; б) аванс, акцент,

бухгалтер, дистриб'ютор; в) безробіття, виграшний, допомога, зобов'язання; г) витрати, виробничий, відшкодувати, закриття.

Завдання 2. У якому варіанті немає запозичених слів?

а) конвенція, сальдо, вексель, фіксинг; б) конкурент, олігархія, фермер; в) країна, обслуговування, недовиторг, позика; г) купора, сертифікат, санація, фірма.

Завдання 3. Замініть відповідними українськими словами.

Репродукувати, дебати, дефект, домінувати, прерогатива, апелювати, ефективний, цивілізований, еквівалентний, адекватний, кваліфікований, конфіденційний, екстраординарний, ультимативний, симптом, контрастний.

13. Термінологічна та професійна лексика, її роль і місце у текстах ділової української мови

Термін (від латинського *terminus* – рубіж, межа) – слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо. Основними ознаками терміна є: системність, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі (*операція* – в медицині, військовій та банківській справах); стилістична нейтральність; точність семантики, висока інформативність. Ці ознаки реалізуються лише в межах терміносистем, за їх межами термін втрачає свої дефінітивні та системні характеристики – детермінологізується, тобто переходить у загальноживану лексику [21].

Терміни виникають у професійному середовищі і вживаються у строго термінологічній функції. Вони утворюються: шляхом переосмислення (термінологізації) загальноживаних слів для позначення певного наукового поняття; перенесення готового терміна з однієї галузі в іншу (ретермінологізація); запозичення та калькування; використання існуючих у мові словотворчих моделей або іншомовних компонентів для творення нових назв; використання словосполучень для найменування нових понять (у різних терміносистемах вони становлять 70% від загальної кількості термінів).

Структурно-семантичні особливості термінів яскраво виявляються у сфері словотворення, де відбувається спеціалізація окремих формантів, характерних для власне термінологічних моделей: *-оз(a)* – для хімічної термінології (*кислота, глюкоза*); *-оз, -ом(a), -ит(-ім)* – медичної (*полікістоз, тромбоз, глаукома, отит, риніт, гайморит*) та ін.

Терміни мають конкретне точне значення, зафіксоване у словниках. Вони є об'єктом дослідження самостійної лінгвістичної науки – термінознавства.

Термінологія (від латинського *terminus* – рубіж, межа) – сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знань, пов'язаних із системою понять: мистецтво, техніка, виробництво тощо. Це особливий пласт лексики, який піддається свідомому регулюванню та упорядкуванню. На думку вчених, слово “*термін*” уперше з'явилося у Німеччині 1876 року. Синонімом термінології у цьому значенні є терміносистема [21].

Основою української термінології є народна термінологія, а також міжнародна, що сформувалася у європейських мовах на базі грецької та латинської мов. Її розвиток тривалий час гальмувався нерівноправним становищем в імперських державах української науки, культури, освіти, мови.

Становлення української наукової термінології почалося з другої половини XIX ст. і пов'язано з іменами І. Верхратського, М. Драгоманова, В. Левицького, І. Гавришкевича та інших, діяльністю наукових товариств: імені Т. Шевченка (у Львові), “Просвіта” (у Києві), імені Г. Квітки-Основ'яненка (у Харкові) та різних термінологічних комісій, завданням яких було збирання та упорядкування народної термінології з різних галузей знань. На кінець XIX – початок XX ст. українська мова мала свою наукову термінологію з філософії, політичної економії, мистецтва, юриспруденції, природничих наук, фінансової справи тощо.

Відновлення української державності 1917 року, розширення суспільних функцій мови активізували процес збирання, творення та нормалізації української термінології. Якісно новий етап у її розбудові починається з 1921 року після об'єднання всіх термінологічних комісій в Інституті української наукової мови (ІУНМ), на який покладалося завдання спрямувати процес розвитку української наукової мови на вироблення лінгвістами наукових засадах, розробляти різногалузову термінологію. До 1930 ІУНМ видав 16 термінологічних словників (переважно російсько-українських: “Словник природничої термінології”, 1928; “Словник ботанічної номенклатури”, проект, 1928; “Практичний словник виробничої термінології” І. Шелудька, 1931, та ін.). У зв'язку із згортанням політики українізації ця робота припинилася. Відродження української термінології припадає на 50 – 60-і рр. 1957 року Президія АН УРСР створила Словникову комісію, яка виробляла основні засади укладання галузевих словників, формувала авторські колективи. Відтоді до 80-х рр. видано серію термінологічних (як перекладних, так і тлумачно-довідкових) та енциклопедичних словників: “Російсько-український технічний словник” (1961), “Російсько-український сільськогосподарський словник” (1963), “Енциклопедію кібернетики” (т. 1 – 2, 1973) та ін.

Із становленням України як суверенної держави проблема національної термінології набуває державної ваги. Термінологічна робота ведеться в таких напрямках: створення термінологічних словників (здебільшого перекладних, у тому числі три книги академічного “Російсько-українського словника наукової термінології” (“Суспільні науки”, “Біологія. Хімія. Медицина”, “Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос”)); розробка державних стандартів на терміни та визначення, які охопили всі основні науково-технічні сфери, дослідження формування окремих терміносистем та вироблення теоретичних засад кодифікації української термінології.

У розв’язанні проблеми національної термінології беруть участь Інститут української мови та Комітет наукової термінології НАН України, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту та Міносвіти України.

Науково-технічний прогрес, що охопив усі сторони нашого життя, наповнив мову новими поняттями, які характеризують різні професії. Мова представників різних галузей виробництва дедалі збагачується, і цей процес відбувається завдяки формуванню мови представника будь-якої професії, усуненню мовних примітивізмів, збагаченню науково-технічною, суспільно-політичною лексикою і термінологією, появою нових понять.

Що ж означає лінгвістичний термін “професіоналізм”?

Професіоналізм (від латинського *professio* (*professionis*) – офіційно зазначене заняття, спеціальність) – слово або вислів, притаманні мові певної професійної групи. Звичайно професіоналізмами називають емоційно забарвлені елементи, що виступають як розмовні синоніми-еквіваленти до стилістично індивідуальної професійної номенклатури чи слів-термінів і часто виходять за межі літературної норми: у водіїв *легкова машина підвищеної прохідності* має назву *бобик*, *руль* – *бублик*, *автопокришка* – *гума*, *легковий автомобіль* – *кінь*; у друкарів і журналістів *помилка* називається *ляп*, *нижній кінець сторінки*, *книжки* – *хвіст*; у льотчиків *літак* “*Лл-2*” – *горбатий*, а слід, що його залишає реактивний літак, – *ковбаса-зебра* і т. ін. Такі професіоналізми є метафоризованими словами загального вжитку. Деякі з них з часом входять у нормативне вживання: *двірник* – *присприй для очищення вітрового скла (склоочисник)* – у водіїв; *ліхтар*, *боковик* – *підзаголовок*, *винесений за поля тексту*, – у друкарів і т. ін. [21].

Але частіше до професіоналізмів відносять слова і вислови, уживані в певному професійному середовищі з метою детальнішого членування дійсності в сфері спеціальних інтересів. Так, у минулому в лексиці українських хліборобів і чумаків поряд із загальновживаним словом “*віл*” використовувалися численні спеціальні назви цієї тварини залежно від зовнішніх ознак, робочих якостей тощо: *багрії* – *віл чорнобурої масті*;

галій – чорний; гостяк – худий; гулий – однорогий; козій – віл із загнутими назад рогами; швейного – віл, у якого під час ходи задні ноги зачіпаються одна об одну; шмалко – той, що швидко ходить, тощо. У словнику рибалок є значна кількість спеціальних назв човнів та їх частин, неводів, найменувань вітрів залежно від їхньої сили, напряду тощо. Часом професіоналізми мають локальний характер і накладаються на територіально-діалектні відмінності в лексиці. Так, в окремих південно-західних говорах *верстат* (ткацький) має назву *кросна*, а його деталі – *колесо*, *перечниця* – *триб* (або *сучка*), *шайда*. У традиційних народних професіях (столярів, мулярів, шевців, гончарів і т. ін) спеціальний професійний словник охоплює близько 300 назв.

З професійною лексикою тісно пов'язана спеціальна термінологія окремих галузей науки, техніки, мистецтва тощо. Вони мають певну кількість спільних елементів. Проте між ними є істотні відмінності: у професійній лексиці при детальній диференційованості назв окремих предметів, їх частин та видових понять немає назв для широких категорій однакових чи подібних реалій, а кожна назва за своїм походженням і структурою звичайно ізольована від інших, тоді як у термінології слова, що означають близькі поняття, становлять утворення від однакових коренів. Професіоналізми виникають стихійно на власній мовній основі, а галузеві терміни переважно творяться свідомо, часто з використанням іншомовних слів та словотворчих засобів. Професіоналізми вживаються у художній літературі для відтворення особливостей життя і побуту певного професійного середовища. Друга група професіоналізмів – це загальнорозумілі слова, які, проте, не є літературними. Знати мову професії – означає знати лексику, логіку висловлень, структуру формулювань. Професіоналізми наявні в повсякденному мовленні працівників багатьох підприємств, установ.

До професіоналізмів належать слова загальнонародної мови, але вжиті в особливому значенні, специфічному для певної професійної сфери. Наприклад, літературна норма не допускає вживання абстрактних іменників у множині, а в мові професійній такі випадки трапляються.

У межах одного колективу, однієї спеціальності може народжуватися безліч нових професіоналізмів. Ці нові слова виникають за рахунок словоскладання, нових префіксів та суфіксів. Найпоширенішими є префікси *до-* (*доукомплектувати*, *дообладнати*), *недо-* (*недопромисел*, *недовнесок*), *за-* (*задебетувати*, *запроцентувати*), *над-*, *серед-* та суфікси *-ість*, *-ат*, *-ація*.

Чим вищою буде мовна культура і організованішим колектив, тим менше з'являтиметься професіоналізмів, особливо в діловому мовленні. Такі професіоналізми вживаються здебільшого в усному мовленні. У писемному спілкуванні, зокрема в діловому, вживання таких слів

небажане. Важливою частиною лексики літературної мови є лексика виробничо-професійна, що служить на означення трудових процесів, матеріалів, знарядь, обстановки праці і діяльності людини. Люди працюють у найрізноманітніших сферах життя, і в процесі виробничого трудового спілкування у них створюється специфічна, пов'язана з їхньою діяльністю, виробничо-професійна лексика. Вироблення такої лексики пов'язане із спеціалізацією самої трудової діяльності людей. Так, рибалки або моряки мають специфічні назви вітрів за їх напрямком, за місцем, звідки вони дують, і т. ін. Мисливці мають слова-назви для різних видів співу птахів, свої особливі назви частин тіла різних тварин і тому подібне. Хлібороби вживають спеціальні назви для різних процесів обробки землі (*оранка, пар, підняття пару, зяблювання; боронування, скородіння* і тому подібне); для обробки і збирання різних культур (*підгортання* (картоплі), *брання* (пльону); *жнивна, возовиця, молотьба; косовиця, гребовиця, волочіння, вершіння* і тому подібне). Виробничо-професійну лексику літературна мова застосовує в художніх творах при змалюванні трудової діяльності людей різних професій, що виводяться в певному творі, а також для типізації дійових осіб.

Зразком використання професійно-виробничої лексики в плані художньої типізації може бути, наприклад, мова капітана Чумаченка з "Прапорonoсців" О. Гончара, пересипана словами-термінами його професії (до вступу в армію він був інженером-електриком). Це такі слова в його мові, як *виключення струму, високовольтна дуга, електрик, йонізоване повітря, металеві щогли, напруга* (електрична), *обрив* (дрота), *рубильник* та інші, або навіть цілі словесні ряди чи речення, що складаються з таких професійних лексичних елементів. Наприклад, у розмові з Кармазінім останню фразу свого співбесідника (Кармазіна) "*Воїн постійно, вдень і вночі, живе, так би мовити, ідейним, громадським життям*" Чумаченко доповнює від себе такими словами (словосполученнями) своєї професії: "*Наелектризований струмом високої прекрасної напруги*" (О. Гончар).

У дожовтневій українській літературній мові вживалася і розвивалася переважно лексика, пов'язана з сільськогосподарським виробництвом (близька до загальноновживаної і побутової лексики села): *лушніня, громадіння; черезполосиця* та інші; також – назви різних сільськогосподарських рослин (*коноплі, плоскінь, матірка...*) і процесів обробки різних сільськогосподарських продуктів.

Виробничо-промислову лексику, пов'язану з добуванням нафти, широко подає І. Франко в численних своїх творах ("Борислав сміється", "Воа constrictor", "Бориславські оповідання"). Багату професійну робітничу лексику, лексику праці маємо, наприклад, у такому уривку: "*А всі муляри, зайняті кругом на широкій площі: хто тесанням каміння на фундаменти, хто гашенням вапна в двох глибоких чотиригранних вапнярках, усі копатільники, що копали ями під підвалини, теслі, що*

позаду, мов жовни, цюкали, обтісуючи здоровенні ялиці та дубове деління, трачі, що різали тертиці ручними пилами, цегляри, що складали в стоси свіжо привезену цеглу, ... – усі зупинилися і перестали робити, мов величезна страшенна машина” (І. Франко, “Борислав сміється”).

Виробничо-професійна лексика (як і термінологія) та фразеологія може бути використана для створення гумористичного ефекту, коли вона навмисно вводиться в невластиве їй середовище.

Зразок такого застосування цієї лексики дає уривок:

“Соня. – Годі вам про діла балакати. Ходім до нас.

З о л о т н и ц ь к и й. – Дорога Софіє Терентіївна, я тут обстрілював позицію: і бомбами, і гранатами, і шрапнеллю – не помагає! Неприятель уперто не здається. Давайте візьмемо його в перехресний вогонь” (І. Карпенко-Карий, “Хазяїн”).

Кожна галузь має свою термінологію – загальноживану (математика – рівняння, функція, множення; фізика – індукція, електричний струм, хаотичний рух; хімія – водень, кисень, реакція; музика – мажор, соло, октава; медицина – анальгетик, антибіотик, хірургія; спорт – матч, ринг, тайм, аут; економіка – бюджет, фінанси, банк; справочинство – документ, бланк, штамп та ін.); вузьковживану, зрозумілу лише фахівцям певної галузі (економіка – авізо, аваль, інкасо; лінгвістика – лексема, флексія, морфема тощо). Професіоналізми вживаються у межах фаху, колективу, наприклад: вікно – вільний від занять час, хвіст – нескладений залік або іспит (мовлення педагогів і студентів).

Часто професіоналізми подібні до жаргонізмів. Цікаво простежити шлях перших професіоналізмів з мовлення мисливців, рибалок. Вільні словосполучення: збити зі сліду, взяти на мушку, сидіти в пастці, наставити сільце, ні пуху ні пера – фразеологізувалися. У переносному значенні вони вживаються практично в усіх стилях сучасної української літературної мови, зрідка – в науковому стилі.

Знання мови професії підвищує ефективність спілкування між фахівцями, сприяє різнобічному розвитку мовлення. У діловому спілкуванні партнерів споріднених установ професійна лексика та терміни необхідні й зрозумілі. У ділових паперах використовуються терміни для передачі досвіду у процесі суспільної діяльності, тому вживання професіоналізмів не бажане.

Завдання 1. Запишіть загальноживані технічні терміни.

Завдання 2. До якої галузі належать слова?

Епоха, палеоліт, царедворець, революція, анархія, монарх, демократія; преса, репортаж, інтерв'ю, діалог, стаття, коментар, рубрика; лізинг, баланс, аваль, біржа, прибуток, фінанси; монітор, дисплей, процесор, сідром, дискета, файл.

Завдання 3. Запишіть терміни вашого фаху.

Завдання 4. Розподіліть слова та словосполучення у дві колонки – терміни та професіоналізми.

Автомобіль, машина, пара, заняття, комп'ютер, залізка, свічка, колобок, колоківум, готівка, миша, вікно (вільний від занять час), хвіст (нескладений іспит).

Завдання 5. Виберіть із записаних словосполучень термінологічні.

Низька ціна, договірна ціна, товариська угода, трудова угода, простий розрахунок, бухгалтерський розрахунок, нова машина, сучасний автомобіль, дружба пропозиція, фінансова пропозиція, міський ринок, валютний ринок, щасливий період, математичний період, цікава робота, самостійна робота, іспит на витримку, іспит з історії, особиста справа, особова справа.

Завдання 6. Запишіть професіоналізми вашого фаху.

Завдання 7. У якому варіанті всі слова є професіоналізмами?

а) коваль, кузня, крутити, ковальчук; б) кований, скутий, ковзкий, ковзнути; в) ковадло, ковальня, ковальство, ковальський; г) коваловати, ковалівна, ковзати, ковпак.

Завдання 8. У якому реченні є професіоналізми?

а) Прямо над нашою хатою пролітають лебеді (М. Стельмах); б) Бій гримів спереду, з боків і позаду (М. Стельмах); в) Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум (М. Коцюбинський); г) Експедиція була гідрографічна і головним своїм завданням мала виправлення старих і складання нових карт, потрібних для мореплавства (М. Трублаїні).

Завдання 9. У якому реченні є професіоналізми?

а) Вода сміється і так невинно одбиває в собі блакитне небо з білими хмарками, що мене злість пориває (М. Коцюбинський); б) Сонце вже перешло за полудень (Г. Тютюнник); в) Бородатий метеоролог наукової експедиції, оглядаючи термометр, записав до свого журналу: "Температура повітря +1°"; г) Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховується земля і вода, птиця в небі й саме небо... (М. Стельмах).

14. Предмет фразеології. Роль стійких словосполучень у текстах ділової української мови. Фразеологічні звороти, їх типи та використання у професійному спілкуванні.

Фразеологія (від грецького *phrasis* – вираження, *logos* – вчення) – розділ мовознавства, в якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів. Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів.

Одиниця фразеологічної системи називається **фразеологізмом** і визначається як лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично оформлених за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично.

Фразеологізм подібний до слова і словосполучення такими ознаками:

- 1) не конструюється щоразу у процесі мовлення, а відтворюється як готова значеннєва одиниця;
- 2) має стійку структуру;
- 3) входить у синонімічні зв'язки зі словами;
- 4) виконує синтаксичні функції у реченні.

Об'єктом фразеології як науки є, насамперед, власне фразеологізми, що мають повний набір категоріальних значень, за якими відрізняються від слова як значеннєвої одиниці мови:

- 1) лексичне значення виражається словосполученням кількох слів: воно єдине, узагальнене і, як правило, експресивне; семантично неподільне на значення окремих слів, що входять до його складу;
- 2) компоненти фразеологізму не можуть вільно сполучатися з усіма словами, а лише з обмеженим рядом (кількома словами);
- 3) фразеологізм характеризується стійкістю граматичної форми й усталеністю порядку слів;
- 4) слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення.

Фразеологізм відрізняється і від вільного синтаксичного словосполучення і речення тим, що відтворюється як цілісна структура, а не будується щоразу за певними синтаксичними моделями і функціонує як один член речення на відміну від вільного словосполучення, яке членується мінімум на два компоненти з різними синтаксичними функціями.

Крім основних ознак фразеологізмів можна назвати й такі, як контекстуальна зумовленість їх уживання, стильова закріпленість, неможливість перекладу на іншу мову, а тому утруднений пошук відповідника у кожній мові тощо.

Фразеологія тісно пов'язана із соціально-економічними, політичними, культурними умовами життя. У фразеології відбивається багатовіковий життєвий досвід народу, вона є багатою скарбницею людського духу, що передається від покоління до покоління.

Науці відомі кілька класифікацій фразеологічних одиниць. В.В. Виноградов започаткував класифікацію за семантичним принципом, згідно з якою виділяються три групи: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – це стійкі неподільні словосполучення, зміст (значення) яких не виводиться із значень слів, що входять до

фразеологізму: *розводити антимонії, дати драла, врізати дуба, не до солі, точити лясц.*

Семантичне злиття у таких фразеологізмах пояснюється наявністю застарілих, незрозумілих слів: *притча во язицех, темна вода в облацех*. Фразеологічні зрощення за семантикою найближчі до окремого слова: *живе на широку ногу* (живе заможнo).

Фразеологічні єдності також семантично неподільні і цілісні, але в них цілісна семантика частково мотивована значеннями слів, що становлять фразеологізм: *закинути вудку, тягнути лямку, мілко плавати, покласти на полицю, товкти воду в ступі*.

Фразеологічні єдності не мають такого міцного поєднання слів, як зрощення. Якщо фразеологічні зрощення неможливо поповнювати іншими компонентами, то у фразеологічних єдностях це іноді допускається: *зітерти в порошок* (*зітерти в дрібний порошок*), але не можна у зрощенні – *врізати високого* (чи *зеленого*) *дуба*.

Фразеологічні сполучення – такі стійкі мовні звороти, в яких один із компонентів має самостійне значення, що конкретизується у постійному зв'язку з іншими словами. Так, наприклад, слово *брати* утримує своє лексичне значення, але у поєднанні з різними іменниками виявляє конкретні значення єдиного цілого фразеологізму: *нічого в рот не брати* (нічого не їсти), *брати рушники* (свататися), *брати гору* (перемагати когось / щось); *брати близько до серця* (болісно переживати що-небудь); *брати на глум* (глузувати) тощо.

Л. Г. Скрипник пропонує генетичну класифікацію, виділяючи фразеологізми двох груп:

- 1) фразеологічні одиниці, організовані за моделлю словосполучення (рідше – речення), які за семантикою і структурою співвідносяться з окремим словом: функціонують як один член речення: *без задніх ніг, і нашим і вашим, ні кола ні двора, танцювати під чужу дудку*;
- 2) фразеологічні одиниці – фрази, що мають організацію простих або складних речень: *Далеко куцо́му до зайця. Прии́ий коби́лі хві́ст. Моло́ко на губа́х не обсо́хло. За ца́ря Горо́ха, коли́ було́ людей тро́хи*.

До фразеологізмів за ознакою відтворюваності у мовленні та усталеності компонентного складу можна віднести і прислів'я, приказки та крилаті слова і вирази.

Прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує різні явища життя. Прислів'я має повчальний характер. За інтонацією і граматичним оформленням прислів'я співвідносяться з реченням: *Яка голово́нька, така й розмово́нька. Не все те зо́лото, що бли́щить. Су́ха ло́жка рот дере́*.

Приказка – влучний, часто римований вислів, близький до прислів'я, але без повчання. Приказки в образній формі констатують предмет чи явище: *тягти лямку, міряти на свій ариш, як котів сало*.

Крилаті слова – стійкі образні вислови, засвоєні з фольклорних, літературних, наукових джерел, вислови видатних людей, історичних діячів: *ви любите на братові шкуру, а не душу!* (Т. Шевченко) *Гомеричний сміх* (Гомер). *Живильна вода* (Нар. творчість). *Залізом і кров'ю* (Бісмарк).

Фразеології також властиві явища синонімії: *бити байдики – гав ловити – сидіти сиднем; ні се ні те – ні богу свічка ні чорту кочерга – він такий, як хліб м'який*; антонімії: *ні пари з уст – роззявити пельку; взяти в голову – викинути з голови*.

15. Джерела української фразеології

Вся фразеологія, як і лексика, дає широку гаму стилістичних відтінків – від нейтральних (наприклад, *грати роль, виконувати на відмінно* і т.п.), з одного боку, до пройнятих емоційністю, з іншого боку: то урочистих, піднесених (наприклад, *берегти, як зіницю ока*), то знижених – жартівливих (наприклад, *він до того торгу й пішки дійде*) або іронічних чи зневажливих (наприклад, *у нього всі кози в золоті; голодній курці – просо на думці; замилувати очі*) і т. ін.

Наявний і вживаний у сучасній українській літературній мові фразеологічний матеріал можна в цілому звести до таких окремих складових частин і до таких джерел.

I. Найпоширеніші в літературній мові фразеологічні звороти – це різні приказки та прислів'я, ідіоми, ходові образні вислови, усного побутового мовлення народу.

Художня література, зокрема драматургія, охоче використовує цю фразеологію (особливо в мові персонажів), як показують подані приклади.

1. *Де згода, там і вигода* (про користь дружби і одностайності): “Цигула підвівся: – *Де згода, там і вигода*, – сказав спокійно і розважливо” (А. Головка).

2. *Про вовка (за вовка) промовка, а вовк у хату (а вовк тут)* (або – без другої частини: *Про вовка промовка*. Означає: тільки згадали про когось, а він сам тут: “*Про вовка промовка, а вовк у хату*” (М. Вовчок); “*Про вовка промовка, а він осьде*” (І. Франко).

3. *П'ятами накивати* (утекти): “Еней...; зібравши деяких Троянців..., *П'ятами з Трої накивав*” (І. Котляревський); “Багато тоді *накивало п'ятами* і одиноких, і цілими сім'ями” (П. Мирний).

Вираз *п'ятами накивати* може втратити слово *п'ятами* і залишитися з тим же значенням тільки слово *накивати*: “Плигнути через паркан у бузинник і прожогом *накивати* додому” (Ю. Смолич).

4. *Накрити (напнути, накинутається) мокрим рядом* (накинутись на когось з докорами): “Лавріп приїхав додому аж опівночі. Батько *напнув його мокрим рядом*: “Чого це ти так довго барився?” (І. Нечуй-Левицький); “...вона *накинулася мокрим рядом* на чоловіка” (П. Мирний).

5. *Ні пари з уст* (мовчить, не говорить ні слова): “Вона все ходить, з *уст ні пари*, Широкий Дніпр не гомонить” (Т. Шевченко); “Тихо ... ніхто *ні пари з уст*” (П. Мирний); “Все враз затихло – з *уст ні пари*” (П. Грабовський).

6. *Пальці знати* (або *Аж пальці знати*) (про щось невміло сказане або зроблене, в чому видно сліди невправної руки): “Ні, – похитав головою [Давид Мотузка], – я такого приговора не підпишу...– тут, хлопці, дуже-таки ваші *пальці знати*” (А. Головка).

II. Другим джерелом, звідки йде фразеологія в літературну мову, є мова виробничо-побутова, в якій утворюються певні фразеологічні звороти специфічного виробничого характеру; вони часом виходять за межі свого первісного вживання і засвоюються загальною мовою.

Як приклад таких фразеологічних зворотів можуть бути:

1. *Дружній череді і вовк не страшний* (походить з побуту пастухів, означає: людям, що живуть у дружбі і згоді, не страшні ніякі небезпеки): “Продержались тиждень ... і ще продержаться. *Дружній череді вовк не страшний*” (А. Головка).

2. *Брати (убрати) в шори* (походить з мови лимарів. Означає: суворо з кимось поводитись, строго когось допитувати і т.п.): “Учора мене папа як слід *у шори вбрав*” (Л. Українка); “Вичитавши всьому гуртові, директор почав *брати в шори* поодиноці” (С. Васильченко).

3. *Лити воду на млин* (Означає: сприяти комусь. З мови мірошників): “Бачимо, на чий *млин воду ллєш*” (А. Головка).

4. *Сім раз одміряй (примір), а раз одріж*. Означає: будь розсудливим, не поспішай. *По всіх швах* (з мови кравців). Означає: у всіх місцях, скрізь.

5. *Грати першу скрипку* (бути першим), *підвищувати тон* (говорити підвищеним голосом) – з мови музикантів; *грати (першу, велику і т.п.) роль* (мати (велике) значення); *відігравати роль* (переносно); *виступати в ролі* (переносно) і т.п. – з мови артистів; *лакмусовий папірець*, з космічною швидкістю, *температура кипіння*, *зняти стружку*, *ланцюгова реакція*, *підписати вирок*, *спускати на гальмах*, *закласти фундамент*, *узяти реванш*, *скласти зброю*, *на два фронти*, *перекрити кисень* і багато інших з різноманітних галузей.

III. Влучні, дотепні, популярні вислови видатних людей і відомих майстрів художнього слова українського та інших народів стали також

уживаними в українській літературній мові елементами фразеології. Як приклад подаємо деякі з них:

1. *На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує* (Т. Шевченко).

2. *Перемагають і життя; чуття єдиної родини* (П. Тичина).

3. *І дим вітчизни нам солодкий і приємний* – відповідно до російського: «*И дым отечества нам сладок и приятен*» (О. Грибоедов, «Горе от ума»). І трохи в іншому оформленні у Лесі Українки:

Для нас у ріднім краї навіть дим

Солодкий та коханий,

а також у С. Крижанівського:

Дим од заводів піднявся з Подола, з долини.

Чом він хвилює, як спогад який потаємний?

.....
Дим Батьківщини солодкий для нас і приємний.

Аналогічний зворот знаходимо ще раніше в російській літературі, наприклад, у М. Державіна. Походить він з “Одісеї” Гомера. (Відомий був у латинських її передачах, наприклад, “...sed tamen optat Futum de patriis posse videre focus”).

4. *Перекази не давні, ... та віри їм не ймуть* або *Живі перекази, та віри їм не ймеш* – відповідно до російського: «*Свежее предание, но верится с трудом*» (О. Грибоедов).

5. *Бути чи не бути?* – відповідно і в російській мові: «*Быть или не быть?*», що походить з англійської мови: *To be or not to be?* (з У. Шекспіра).

IV. Різні вислови, засвоєні з інших мов, так само входять у фразеологію української літературної мови. Наприклад:

1. *Як з гуся вода* (відповідає російському *как с гуся вода*): «*Ему и горя мало, с него всё это так, как с гуся вода*» (М. Гоголь), означає: без ніяких слідів, без наслідків. “*А Саві Петровичу й нічого, як з гуся вода*” (А. Головка).

2. *І носа не покажуть* (відповідає російському: «*И носа не покажут*» або «*И носа не кажут*»). Означає: не з’являться, не приходити): “...Тоді вони і носа сюди не покажуть” (І. Карпенко-Карий, “Суєта”).

3. *Діло табак* (відповідає російському: «*Дело табак*»). Виникло в мові робітників-бурлак на Волзі, означає: справа погана, негаразд): “*Переконався, що ... діло табак, і вирішив повернутись додому*” (Ю. Смолич).

4. *Дивитися крізь пальці* (відповідає російському: «*Смотреть сквозь пальцы*»). Є такий же фразеологічний зворот і в німецькій мові – *Durch die Finger sehen*. Означає: бачити щось, але навмисно не помічати): “*Учитель дивився крізь пальці на їх жартування (пустування), аби не заважали*” (А. Головка).

5. Бути [не] в своїй тарілці. Походить від французького: *etre dans son assiette*, означає: почувати себе незручно, ніяково: “І Леон собі ж почувсь якось не в своїй тарілці” (І. Франко).

6. Поставити (ставити) усі крапки над і. Походить від французького: *mettre les points sur les i*. Означає: не залишити (не залишати) нічого нез’ясованим, з’ясовувати (з’ясувати) те, що і без того зрозуміле, і т.п.

7. Апетит приходить під час їди. Походить з французького: *l'appetit vient en mangeant*.

8. Благими намірами (добрими бажаннями) вимощене пекло. Відповідає російському: «Благими намерениями (добрыми желаниями) вымощена дорога в ад». Аналогічне англійське: *Hell is full of good meaning and wishings* або *Hell is paved with good intentions*. Значення цього звороту добре ілюструють приклади:

а) “Кажуть, що поміст у пеклі

З добрих намірів зложився.

До пекельного помосту

І Бертольдо прислужився” (Л. Українка);

б) “Карпо: ... то вам тепер здається, що це тільки ті *благи* побажання, якими вимощене пекло?” (І. Карпенко-Карий, “Суета”).

9. Сія панчоха походить від англійського *blue stockin*; з *пташиного* польоту від французького *a vol d'oiseau*; *хто є хто* від англійського *who is who*; вічний двигун від латинського *perpetuum mobile*.

V. У склад фразеології української літературної мови входять також різні дотепні вислови з анекдотів, жартів та інших жанрів народної творчості, що закріпилися в мові і стали “крилатими словами”. Їх охоче використовує художня література. Наприклад:

1. *Не до солі* (не до того, ніколи). Взято з поширеного анекдота про селянина поетичної вдачі. Цей селянин повертався з базару, де він купив солі. По дорозі, зустрівши музику, він так захопився танцями, що, сам танцюючи, відповідав тим, хто кричав, що з торби сиплеться його сіль: “Тепер мені *не до солі*, коли грають на басолі”: “Еней... *не до солі* примовляючи, садив крутенько гайдука” (І. Котляревський); “Тепер їй, бачу, *не до солі*” (І. Котляревський); “А Шефтелеві якось було *не до солі*” (І. Франко).

2. (*Ростуть*) *груші на вербі* (щось неможливе, неймовірне): “Сказала раз свиня собі: “Ну, чом я не персона? *Ростуть же груші на вербі*; Тож можу й я у цій добі пограти в Наполеона” (П. Тичина).

VI. Вислови з античної (давньої грецької і римської) культури в деякому числі засвоїлися як фразеологічні звороти в українській літературній мові.

Подасмо кілька найуживаніших з них:

1. *Сади Семіраміди* (розкішні, барвисті місця, картини). Походить з іранських і греко-римських переказів про ассирійську царицю Семіраміду (за 2000 р. до н.е.), що ніби у Вавілоні побудувала розкішні висячі сади: “Коли процесія вирушила нарешті в село, всі плоскі покрівлі вкрились барвними масами жінок та дітей і виглядали, як *сади Семіраміди*” (М.Коцюбинський); “В пустельному мареві ми бачили і розкішні *сади Семіраміди*, і брижі морського прибою” (Ю. Смолич).

2. *Прокрустове ложе* (або *ліжко*) (мірка, під яку щось силою припасовують, підганяють). Походить з грецьких оповідань про розбійника Прокруста, який захоплених ним людей клав на ліжко і відрубав їм ноги по розміру ліжка; коли вони були довші за нього, і, навпаки, витягав ноги, коли вони були коротші: “Часто це бувають оригінальні натури, які не містяться на тім *прокрустовім ложі*, на яке їх кладуть” (І. Карпенко-Карий, “Суєта”).

3. *Чистити авгієві стайні* (конюшні) (знищувати бруд, наводити порядок у занеханому господарстві, ділі і т.п.). Взято з грецької міфології – з оповідання про царя Авгія. У Авгія був величезний скотний двір, якого не чистено 30 років. Герой Геракл – Геркулес – вичистив цей двір (стайні) за один день, провівши через нього сусідню річку: [Перекувати меч] “...на вила – *чистить стайню авгієву*” (І. Франко).

4. *Спалити кораблі* або *спалити мости* (відповідає російському: «сжечь корабли» – «сжечь мосты»). Походить з латини – з “Енеїди” Вергілія. Означає: ставши на новий шлях, зробити неможливим повернення назад, до попереднього).

5. *Прийшов, побачив, переміг* (відповідає латинському: “*veni, vidi, vici*”; так повідомляв Юлій Цезар про свою перемогу над ворогом): “Я знаю його девіз у цьому ділі: *прийшов, побачив, переміг*” (І. Нечуй-Левицький).

6. *Крокодилячі сльози* (фальшиві сльози, удаваний плач, фальшива жалість або фальшиве співчуття). Походить із оповідань давніх греків і римлян про крокодилів. За цими переказами крокодил нібито плаче, з’їдаючи свою жертву.

7. *Між Сциллою і Харібдою* (походить з «Одісеї» Гомера. Означає: між двома великими небезпеками): “Замітку вдалося провести між *Сциллою і Харібдою* невмолимої тутешньої цензури” (П. Грабовський).

8. *Альфа і омега* (початок і кінець, все повністю. Альфа (α) і омега (ω) – перша і остання букви грецького алфавіту): “Він *альфа і омега*, Початок і кінець” (Л. Українка).

VII. Деякі біблійні і євангельські вирази, що закріпилися в літературній писемній мові, а часом і в усній народній, також входять у склад української фразеології. Наприклад:

1. *Содом і Гомора* (іноді – тільки *Содом* або *Гомора*. Означає: безладдя, гармидер, спустошення і т.п. Взяте з оповідання про загибель

міст Содом і Гоморі в Палестині). У літературі: “Юнак зник у цих Содомі й Гоморі” (І. Ле); “Доки балакаємо, уже може з Князівки Содом та Гомору зробили” (А. Головка); “Адже скажи людям зразу, що для них землю дають, то така Содом б знялася” (М. Коцюбинський).

2. *Берегти, як зіницю ока* (дуже пишно, як щось найдорожче).

3. *Ничтоже сумняшеся* (без ніякого вагання): “...який ничтоже сумняшеся заявив свої претензії” (П. Тичина).

4. *Пити (гірку) чашу* (страждати, терпіти, мучитися. Походить з біблійних переказів про Христа): “Гіркої чаші вдруге пити не впаде” (П. Грабовський).

5. *Струсити* (скидати або скинути) з себе *ветхого Адама* (покинути старі звички, погляди і т.п.).

6. *Бути (стати) притчею во язицех* (бути – стати – предметом розмов – звичайно з осудом): “На КП (командному пункті) серед офіцерів ця палатка давно вже *стала притчею во язицех*” (О. Гончар).

Такі головні шари фразеології української літературної мови. Як показують подані приклади, фразеологію широко застосовує літературна мова, особливо в художніх і публіцистичних творах.

Нова фразеологія, завдяки наявності сучасних могутніх засобів передачі і зв'язку, через пресу, радіо, телебачення й інтернет швидко поширюється, засвоюється широкими масами України і стає живим елементом лексичного фонду сучасної української літературної мови [1].

Завдання 1. З шести варіантів значення фразеологізму “*співати дифірамби*” виберіть правильний:

а) оволодівати секретами співу; б) заробляти співом на життя; в) перемогти на конкурсі співаків; г) вихвалити когось або щось; ґ) лаяти когось або щось; д) любити когось або щось.

Завдання 2. З шести варіантів значення фразеологізму “*жданика поїсти*” виберіть правильний:

а) добре наїстися; б) скуштувати кулінарні вироби; в) втратити надію дочекатися; г) витратити останні гроші; ґ) закінчити трапезу; д) з'їсти десерт.

Завдання 3. З шести варіантів значення фразеологізму “*красне письменство*” виберіть правильний:

а) партійна література; б) комуністична література; в) критикована література; г) література про кохання; ґ) протоколи допитів; д) художня література.

Завдання 4. З шести варіантів значення фразеологізму “*через пень колоду*” виберіть правильний:

а) старанно; б) вести розчищення лісу; в) стиль будівництва; г) долати бар'єри; ґ) зазнати невдачі; д) недбало.

Завдання 5. З шести варіантів значення фразеологізму *"пахне гарбузом"* виберіть правильний:

а) дуже любити ботаніку; б) у передчутті смачної їжі; в) передбачається сварка; г) характеристика парфумів; ґ) передчуття невеликого зиску; д) передбачається відмова.

Завдання 6. З шести варіантів значення фразеологізму *"плавати мілко"* виберіть правильний:

а) погано вміти плавати; б) не мати досить сил, здібностей, досвіду; в) бути бідним; г) випробовувати судно; ґ) не мати можливості відпочити на морі; д) працювати на річковому флоті.

Завдання 7. З шести варіантів значення фразеологізму *"синя панчоха"* виберіть правильний:

а) казковий персонаж; б) жінка – втілення чарівності та жіночності; в) манекенниця; г) жінка-модельєр; ґ) жінка, позбавлена жіночності, віддана науковим чи політичним інтересам; д) легковажна жінка.

Завдання 8. З шести варіантів значення фразеологізму *"обминати гострі кути"* виберіть правильний:

а) обходити будинок; б) уникати суперечок; в) уникати роботи; г) виконувати завдання з геометрії; ґ) удосконалювати майстерність; д) шліфувати;

Завдання 9. З шести варіантів значення фразеологізму *"на високих нотах"* виберіть правильний:

а) співати фальцетом; б) майстерний спів; в) фальшивити; г) займатися вокалом; ґ) вища музична освіта; д) підвищеним голосом.

Завдання 10. З шести варіантів значення фразеологізму *"перебувати на сьомому небі"* виберіть правильний:

а) досягти високого чиновницького поста; б) бути льотчиком; в) бути щасливим; г) жити на останньому поверсі хмарочоса; ґ) мріяти стати льотчиком; д) бути нещасливим.

Завдання 11. З шести варіантів значення фразеологізму *"зав'язати вік"* виберіть правильний:

а) нещасливо одружити; б) померти; в) народити; г) позбутися звички; ґ) кримінальний жаргон; д) зав'язати стосунки.

Завдання 12. З шести варіантів значення фразеологізму *"страусова поведінка"* виберіть правильний:

а) закон джунглів; б) ввічливість; в) втеча від дійсності; г) непорядність; г) повернення до дійсності; д) швидко бігати.

Завдання 13. З шести варіантів значення фразеологізму “*пролізти крізь вушко голки*” виберіть правильний:

а) запобігати ласки; б) зробити щось неймовірно складне; в) бути старанним; г) виказати таємницю; г) зробити щось неймовірно просте; д) посваритися з начальством.

Завдання 14. З шести варіантів значення фразеологізму “*дим пустити в очі*” виберіть правильний:

а) отруювати чадним газом; б) відвернути очі; в) заплющити очі; г) обманути; г) допитувати; д) дихнути на когось тютюновим димом.

Завдання 15. З шести варіантів значення фразеологізму “*царство тіней*” виберіть правильний:

а) пекло; б) казкова країна; в) театр; г) загадка; г) фантастичний твір; д) мрійливість.

16. Мовний етикет

У поняття культури мовлення входить і поведінка мовця, або мовний етикет. Те, що називають мовним етикетом, використовується щоденно в мовленні кожної людини. Це найбільш уживані слова і вирази, з якими люди звертаються одне до одного, виявляючи ввічливість, пошану, стриманість, такт. Нам по декілька разів на день доводиться вітатися, прощатися з людьми, бажати успіху, вибачатися, співчувати комусь, радити, просити, запрошувати.

Мовний етикет є тією сукупністю мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення.

Термін “*етикет*” походить від французького слова *etiquette*, що означає ярлик, етикетка.

Мовна поведінка людини повинна виявляти її глибоку, справжню повагу до інших людей. Мовний етикет робить спілкування людини з іншими приємним, бажаним.

Більшість людей спілкуються для обміну інформацією, новими знаннями. Однак спілкування має і побутовий характер, спілкування заради спілкування. В усіх випадках спілкування діє мовний етикет, правила, норми якого повинна знати кожна людина. І суспільство виробило ці правила. У мові існує система словесних формул, за допомогою яких люди налагоджують контакт між собою, підтримують

доброзичливу тональність мовлення. Наприклад: *Добрий день! Щиро дякую! Вибачте, будь ласка! Дозвольте пройти!*

Мовний етикет постав з живої мовної практики українського народу. Увага до мовного етикету проявилася в народних піснях, казках, прислів'ях і приказках. Наприклад: *Що маєш казати, то наперед обміркуй. Краще недоговорити, ніж переговорити.* У народній практиці живого спілкування вироблені чіткі правила мовного етикету: першим вітається той, хто заходить у приміщення, молодший перший вітається зі старшою людиною, чоловік – із жінкою. Гарна традиція існує в селі, де вітаються з усіма людьми, знайомими і незнайомими.

Мовний етикет – це стійкі формули, що забезпечують прийняте в певному середовищі, серед певних людей включення в мовленнєвий контакт, підтримання спілкування в обраній тональності. Мовний етикет орієнтує нас на ті правила мовлення, за якими можливе змістовне спілкування.

Правила мовного етикету належать від мовних ситуацій, до яких належать знайомство, вітання, прощання, поздоровлення, вибачення, прохання, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, схвалення.

Кожна ситуація вимагає використання характерних для неї мовних засобів. Так, згоду виражаємо формулами: *Із задоволенням! З радістю! Будь ласка!* Відмову – *на жаль, не можу...* Прохання – *дайте мені, будь ласка... Коли ваша ласка, допоможіть...*

Знайомство – важлива ситуація, що супроводжується особливими формулами мовного етикету: *Дозвольте з вами познайомитись! Дуже приємно з вами познайомитись! Мене звуть Наталю. Я хочу познайомити вас із Сергієм.* При зустрічі вживаємо інші вирази: *Ласкаво просимо! Доброго дня! Як ваші справи! Що нового на роботі (у школі)? Яка приємна зустріч! Рада вас бачити!* При прощанні говоримо: *Будьте здорові! До побачення! На все добре! Хай вам щастить! Щасливої дороги!*

Найголовніші вимоги мовного етикету – ввічливість, чемність, уважність і стриманість. “Ніщо не обходиться нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість”, – писав іспанський письменник Сервантес. До засобів мовного етикету належать словесні формули вираження ввічливості, особливі форми звертання до знайомих і незнайомих людей, вживання пошанної множини (займенника *Ви*) та інші. В українській мові є чимало засобів вираження ввічливості: *дякую, на все добре, будь ласка, доброго здоров'я, щасливої дороги* тощо.

Звертання до співбесідника – найяскравіший і часто вживаний етикетний знак. Такий знак може бути офіційним, загальним та індивідуальним, інтимним. Специфіка звертання полягає в тому, що воно називає співбесідника і привертає його увагу.

За допомогою звертання ми можемо назвати і покликати людину, звернутися до неї з проханням, пропозицією тощо. До близьких і знайомих звертаємося: *Надю! Іване Петровичу! Тату! Мамо! Братику! Сестричко!* До незнайомих людей належить звертатися словами: *пані, пане, добродійко, добродію*. Якщо це офіційне звертання до людей, то використовуються вирази: *пане міністре, добродію Величко, пані Ольго, добродійко Кобринська*.

У спілкуванні заведено вдаватися до пошанної множини (звертатися на *Ви*) при звертанні до одного співбесідника, якщо він незнайомий, малознайомий, старший за віком та посадою. Цим підкреслюємо повагу до співбесідника. Займенник *ти* виражає близькі стосунки між людьми. Він передає повагу, що виникла на основі дружби, кохання, товариських відносин. *Ти* вживається у спілкуванні між членами сім'ї, колегами, товаришами по навчанню тощо.

Звертання дітей до батьків допускає дві форми звертання – на *ти* і *Ви*. Головне тут у шанобливому, ввічливому ставленні до батьків, у стосунках між рідними людьми. До чужих дітей дорослі звертаються на *ти* до шістнадцяти років. Перехід людей на *ти* при спілкуванні свідчить про низький рівень культури мови і вихованості.

Для мовного етикету важливими є і певні заборони, тобто те, чого не можна допускати. Таких “не можна” є декілька: голосно говорити, жестикулювати, штовхати співбесідника, смикати за одягу, плескати по плечу, нашіптувати щось одному з кількох співрозмовників, нагадувати людині про її вік, фізичні вади. Є і ряд мовних заборон: говорити суржилом, виражати своє ставлення до чогось вигуками *ой, ігі, ага, угу* чи вживати слова *дідько, чорт, біс*, часто повторювати слова *страх, жах, Боже*, називати конкретну людину *він, вона*.

Сучасне життя уявити без телефону неможливо. Але для багатьох, на жаль, він став основним засобом спілкування, замінивши особисті зустрічі і бесіди. Хоча винайдений був для того, щоб швидко вирішувати нагальні питання, повідомляти термінову інформацію. Безумовно, телефон, поряд із факсом і електронною поштою, – великий винахід людства. Але, як і все, що стосується людського спілкування, користування телефоном теж вимагає дотримання цілого ряду правил. Слідувати їм не так вже й складно; до того ж, дотримання цих правил позбавить вас і ваших знайомих від роздратування й образ.

Отже, ще до того, як ви знімете слухавку, подумайте: чи дійсно ця телефонна розмова необхідна? Чи точно ви вибрали час для неї? Погодьтеся, мало приємного, якщо вас будять о першій годині ночі лише для того, щоб розповісти про телефільм чи побалакати про якийсь дріб'язок.

Телефонувати додому людям, з якими ви не перебуваєте у родинних чи близьких, дружніх стосунках, звичайно заведено після дев'ятої години

ранку і до двадцять другої (якщо мова не йде про якусь термінову справу чи повідомлення; чи ви заздалегідь домовилися про ранній чи пізній дзвінок і знаєте, що на ваш дзвінок чекають).

Найчастіше, знявши слухавку, кажуть: "Алло!" Але часом, мабуть, вам доводилося сказати кілька фраз, перш ніж з'ясовувалося, що ви помилилися номером. Тому краще замість безликого "алло" чи "слухаю" назвати номер свого телефону чи прізвище (наприклад: "Квартира Григоренків"). Не менш незручне становище виникає, коли той, хто телефонує, не представляється, і людина, якій телефонують, змушена пригадувати, з ким розмовляє, вслухаючись у голос. Не створюйте зайвих проблем ні собі, ні іншим. Зателефонувавши, привітайтеся і відразу ж відрекомендуйтеся. Тим більше це необхідно зробити, якщо ви розмовляєте з людиною, члени родини якої вас ще не знають.

Якщо людини, якій ви телефонуєте, не виявилось вдома чи на робочому місці, попросіть передати їй, хто дзвонив, за яким номером і в який час вона може зателефонувати вам, якщо справа термінова і не терпить зволікань. Давно існує правило, про яке, проте, чомусь часто забувають: якщо розмова перервалася, то повторний дзвінок робить той, хто телефонував перший раз.

Само собою зрозуміло, що розмову треба починати з того ділового повідомлення, яке змусило вас узятися за слухавку. Звичайно, можна і потрібно телефонувати друзям і родичам, аби довідатися, як вони почуваються, обговорити різні домашні справи. Але при цьому необхідно пам'ятати, що розмова повинна бути інформативною, короткою, не перетворюватися в балаканину. Пам'ятайте, що саме в цей час вам можуть зателефонувати, щоб запропонувати вигідну справу; чи вже телефонують, щоб повідомити важливу звістку, яка стосується вашого подальшого життя. А ви в цей час займаєте телефонну лінію обговоренням фасону сукні чи переказуванням анекдотів.

Зручно, коли поруч з телефонним апаратом завжди лежить ручка і записник. Тоді вам не доведеться змушувати співрозмовника чекати, коли він диктуватиме цифрову інформацію (номер телефону, автомобіля, адресу тощо), та й самому не треба буде бігати по кімнаті в пошуках клаптика паперу.

Вам здається, що вашому дзвінку і вашому голосу не завжди раді? Можливо, так воно і є, і саме цей ваш дзвінок несвоєчасний, недоречний. Тому, зателефонувавши, поцікавтесь, чи не відволікаєте ви людину, чи вчасно ви подзвонили, чи, можливо, краще це зробити в інший раз, і коли саме, через скільки хвилин? Адже ви не знаєте, чим зайнятий ваш знайомий: може бути, що саме через ваш телефонний дзвінок він відмовив собі у чомусь чи пропустив щось важливе. Не буде зайвим, якщо ви на самому початку розмови поцікавитесь, чи зручно говорити вашому співрозмовнику, чи один він у кімнаті чи кабінеті? Зрозуміло, якщо поруч з

ним хтось є, вам важко розраховувати на повні, відверті відповіді, і ви не повинні вимагати їх. У свою чергу, якщо при вас говорять по телефону і ви чуєте, що ваша присутність стримує чи дратує того, хто говорить, – вийдіть ненадовго з кімнати. Трьох-чотирьох хвилин цілком достатньо для того, аби сказати про найважливіше.

Є ситуації, за яких користуватися телефоном не бажано: краще при особистій зустрічі, а не по телефону виражати співчуття, поздоровляти із сімейними святами, дякувати за подарунки, запрошувати на весілля тощо.

Якщо, знявши слухавку, ви зрозуміли, що той, хто телефонує вам, просто помилився номером, спокійно і без роздратування скажіть йому про це. Пам'ятайте, що через годину ви можете опинитися в такій же ситуації.

Зараз багато ділових людей користуються автовідповідачами, тому що це зручно: не випадково їх називають автосекретарями. Здавалося б, усе просто: залишіть своє повідомлення – і вам потім зателефонують. Можливо, абонент у цей час вийшов із квартири чи приймає душ і не має можливості підійти до телефону. Тільки невиховані люди, почувши автовідповідач, відразу кладуть слухавку. Адже ви чомусь телефонували? Вам відповіли, запропонували залишити повідомлення. Якщо поважаєте абонента – зробіть це, не засмучуйте його, не змушуйте губитися в здогадах.

Якщо ви зняли слухавку, а той, хто телефонує, хоче говорити не з вами, а з вашим колегою, то досить сказати: “Хвилиночку!” і передати слухавку колезі, не запитуючи, хто телефонує і з якого питання. Інша справа, якщо того, кого запитують, немає. Тоді ви можете уточнити: “Що йому передати?” чи: “Коли і кому йому треба зателефонувати?” Ну і, звичайно ж, непристойно вести довгу телефонну розмову, нехай навіть і службову, коли у вас відвідувач. У цьому випадку потрібно вибачитися і перед відвідувачем, і перед тим, хто дзвонить, сказавши йому, що зараз ви зайняті, краще зателефонувати іншим часом. Зрозуміло, що тон мусить бути стриманим, а голос – таким, щоб вас добре було чути.

Щодо користування мобільними телефонами і пейджерями, то у публічних місцях перед початком заходу необхідно на час відключити ваш телефон. Невипадково перед початком вистави публіку просять саме про це: різкий дзвінок відволікає і глядачів, і акторів.

Ці ж правила поширюються і на власників пейджерів. У крайньому випадку апарат можна перевести в режим “вібродзвінка”, хоча в тиші театрального залу і цей звук чутний. Посилаючи на пейджер повідомлення, спочатку гарно продумайте текст: довгі фрази погано сприймаються на маленькому екрані. Пам'ятайте, що одержувач не чує вашого голосу і тому пам'ятайте про підпис.

Верхом непристойності вважається розмова по мобільному телефону під час вистави чи лекції. Це – явна неповага до всіх навколишніх: вони-то прийшли в зал чи в аудиторію зовсім не для того, щоб слухати ваш голос.

І, нарешті, закінчує розмову завжди той, хто її почав; якщо ж говорять чоловік і жінка, то завершує бесіду жінка.

Правила мовного етикету людина засвоює з дитинства і користується ними протягом усього життя. Це має бути нормою поведінки кожного з нас.

ОРФОГРАФІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

І. Вживання м'якого знака

Завдання 1. Спишіть, поставте, де потрібно, м'який знак, поділіть на групи відповідно до правил вживання і невживання м'якого знака.

Сторонон...ка, стат...тя, їхн...ого, плач..., камін...чик, степ..., роз...кіш, с...вятиня, сіл...с...кий, ласун...ці, стріл...ці, князівс...кий, пул...с, Натал...чин, Хар...ків, л...одовик, т...охкают..., учител...ка, усміхаєт...ся, скрин...ка, гарнен...кий, т...ма, тр...ох, домен...щик, ковал...с...кий, повір...те, майбут...не, різ...ба, молот...ба.

Завдання 2. Від іменників утворіть форми давального відмінка, зверніть увагу на правопис м'якого знака.

Мукомолка, сопілонька, сопілка, хустинка, хустинонька, малинка, Ольга, Тетянка, дівчинонька, дівчинка, калинка, калинонька, книжка, малярка, читачка, річка, річечка, річенька.

Завдання 3. Перекладіть слова українською мовою і складіть з ними речення. Поясніть зміни в поданих словах.

Вратарь, путь, секретарь, меньше, больше, дробь, насыпь, запорожский, французкий, сажень, меньшенство, Сибирь, стул, карандаш.

Завдання 4. Запишіть слова у формі давального відмінка. В одну колонку випишіть слова з м'яким знаком, у другу – без нього. Поясніть правопис.

Ніженька, кістка, кулька, нянька, Наталка, українка, донька, доленька, донечка, вихователька, лікарка, хвилинка, доньчин, кавказький, ковзкий, хатинка, ділянка.

Завдання 5. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис м'якого знака в російській та українській мовах.

Боль, кровь, ночь, степь, близко, вглубь, вширь, тоньший, меньший, обогреватель, материнский, увидишь, услышишь, излечишь, выслушаешь.

Завдання 6. Перепишіть слова. Замість крапок, де треба, поставте м'який знак. Поясніть написання.

В'яз...кість, повіс...т...ю, слиз...кий, різ...ба, кіс...тлявий, кіл...кіс...ть, жмен...ка, мен...ше, хвилин...ка, хвилин...ці, роздоріж...жя, плат...ня, тон...ше.

Завдання 7. У якій з шести наведених груп в усіх дієслівних формах треба використати знак м'якшення?

- а) злз...мо, ознайом...те, руш...те; б) зваж...те, маж...мо, стеж...те;
в) повір...мо, стан...те, морщ...те; г) повіс...те, трат...мо, чист...мо;
г) клич...те, визвол...те, став...мо; д) сип...те, ріж...мо, їж...те.

Завдання 8. Запишіть слова у дві колонки: перша – слова зі вставленим м'яким знаком, друга – без м'якого знака.

Кавказ...кий, астраханс...кий, астрахан...ці, щонаймен...ший,
лікар...ський, жін...ці, квіт...ці, шахтар...ський, у скрин...ці, у хатин...ці.

Завдання 9. У якій з шести наведених груп в усіх словах треба використати буквосполучення йо?

- а) чи...ого, сер...озний, ц...ого; б) вс...ого, Ковал...ов, Солов...ов;
в) с...огодні, Вороб...ов, Лин...ов; г) с...омий, тр...ох, ма...ор; г) л...он,
Забр...оха, бо...овий; д) заво...ований, кур...оз, ра...он.

Завдання 10. У якій з шести наведених груп в усіх словах треба використати знак м'якшення?

- а) брун...ка, Хар...ків, монгол...ці; б) нен...чин, тон...ший, ковз...кий;
в) різ...блення, корис...тю, вуз...кий; г) пел...юсткова, держал...но,
пужал...це; г) різ...бяр, Фед...чишин, гарнен...кий; д) винос...те, нян...чин,
ред...ці.

Завдання 11. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням ъо?

- а) л...н, батал...н, д...готь, шампін...н; б) д...готь, т...хкати, кс...ндз,
Парф...нов; в) л...тчик, медал...н, бул...н, шин...н; г) міл...н, покл...ваний,
шампін...н, кол...ровий.

Завдання 12. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням ъо?

- а) кур...з, павіл...н, тр...х, під...м; б) чотир...х, Мурав...в, л...н, дз...б;
в) компан...н, кіл...вий, л...тний, с...рбнути; г) т...хнути, Акс...нов, тр...х,
л...дохід.

Завдання 13. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням ъо?

- а) с...годні, Вороб...в, вс...го, ц...горічний; б) сл...та, ц...му, Солов...в,
сл...зотеча; в) л...довик, освинц...ваний, піддз...бок, сл...зоточити;
г) пол...тів, Кисел...в, бул...н, нен...

Завдання 14. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням **ьо**?

- а) л...дяник, Т...ркін, т...х-т...х, сл...за; б) л...новолокно, л...доруб, с...мий, чотир...х'ярусний; в) тр...хактний, кан...н, тр...хлінійка, л...х; г) п'ят...х, фолькл...р, цикл...ваний, л...досховище.

Завдання 15. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням **йо**?

- а) Солов...в, кан...н, нян..., сен...ра; б) сер...зний, кур...з, медал...н; в) шампін...н, л...довий, кс...ндз.

Завдання 16. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням **йю**?

- а) ко...т, Нью-...рк, ча...ві, Вороб...в; б) сл...та, Корол...в, ма...ріти; в) Пушкар...в, батал...н, квадрил...н.

Завдання 17. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням **йю**?

- а) Кисел...в, ма...р; б) копі...ваний, кра...вий, кур...з, привіле...ваний; в) пізн...античний, га...к, ра...н, во...вничий; г) лиц...вий, Солов...в, ді...вий.

Завдання 18. У якому варіанті всі слова пишуться з буквосполученням **йю**?

- а) сер...зний, в...кати, бо...вий; б) пізн...зимовий, медал...н, Селезн...в; в) середн...європейський, ма...нез, павіл...н, ма...ріння; г) гіл...тина, бад...рий, Нью-...рк, ра...н.

Завдання 19. Написання якого слова не відповідає нормам правопису?

- а) близькість; б) ковзкий; в) Казанщина; г) уральський.

II. Вживання апострофа

Завдання 1. Перепишіть слова, поставте замість крапок, де потрібно, апостроф.

Міжгір...я, хом...як, В...ячеслав, сузір...я, р...ябий, тьм...яний, дзв...якнути, м...ята, дерев...яний, медв...яний, солов...ї, реп...яхи, солом...яний, відв...язати, здоров...я, цв...ях, від...ємник, пір...я, бур...як, зів...янув, полум...я, св...ято, хлоп...ята.

Завдання 2. Перекладіть слова й запишіть їх українською мовою, зіставте їх написання.

Связать, съестъ, славянский, оловянный, девять, подъезд, объездить,

вляй, семья, любовью, кровью, отъезд, премьера, память, пять, матерью, объявление, мяч, объединение, мягкий.

Завдання 3. Перепишіть слова, поставте замість крапок, де потрібно, апостроф.

Роз...ятрений, мавп...ячий, підребер...я, здоров...я, посв...ята, м...якість, возз...єднання, рутв...яний, цв...ях, валер...янка, пам...ять, Св...ятослав, торф...яний, кров...ю, моркв...яний, пуп...янок, без...язикий, пів...ялинка, дзв...якнути.

Завдання 4. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) зарум...янити, верхів...я, черв...як, бур...як; б) матір...ю, В...ячеслав, роз...ятрити, р...яст; в) пір...їна, моркв...яний, під...язичний, п...ять; г) кар...єра, вп...ятеро, перед...ювілейний, Захар...їн.

Завдання 5. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) дзв...якнути, в...йокати, миш...як, мавп...ячий; б) верб...я, інтер...єр, бур...я, полум...я; в) В...ячеслав, б...юрократизм, Моль...єр, інтерв...ю; г) краков...як, кур...єр, п...єдесталі, ін...єкція.

Завдання 6. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) з...їзд, Міжгір...я, прем...єр, верф...ю; б) реп...ях, Арсень...єв, павіл...йон, ім...я; в) пів...їдальні, компань...йон, суб...єкт, кар...єра; г) порть...єра, в...юнкий, верхів...я, кап...юшон.

Завдання 7. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) Савель...єв, роз...яснити, арф...яр, р...яст; б) Прокоф...єв, роз...яснення, бар...єр, черв...як; в) к...ювет, поголів...я, безриб...я, п...ють; г) з...юрмитися, бур...ян, духм...яний, прислів...я.

Завдання 8. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) Вороб...йов, м...ясо, здоров...я, м...яч; б) Х...юстон, Д...Арк, Лук...ян, Заполяр...я; в) браконь...єр, жираф...ячий, дев...ять, надвечір...я; г) пам...ятний, полум...я, кров...ю, б...юджет.

Завдання 9. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) дев...ятнадцять, розм...якшити, з...єднаний, без...ядерний; б) б...юлетень, черв...як, св...ято, під...їхати; в) фокстер...єр, бар...єр, б...юст, п...явка; г) Стеф...юк, Лук...янівка, рум...яний, цв...ях.

Завдання 10. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) перев...язаний, сім...ям, в...язка, кучер...явий; б) В...єстнам, фель...єстон, зав...язь, б...є; в) модель...єр, куп...юра, кам...яний, п...єса; г) сп...янілий, Лук...янович, розм...якнути, солов...їний.

Завдання 11. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) підв...ялений, кон...юктура, безправ...я, присв...ята; б) медв...яний, кав...ярня, сім...янин, дріб...язковий; в) пів...яблука, реп...ях, суб...єктивний, арф...яр; г) під...йомник, дез...орієнтація, пів...язика, необ...їжджений.

Завдання 12. У якому варіанті всі слова слід писати з апострофом?

а) п...ятдесят, сап...янці, слов...яни, Мін...юст; б) рель...єф, ф...юзеляж, різьб...ярство, від...ємний; в) коль...є, львів...янин, брукв...яний, Із...яслав; г) пів...Євфрата, ком...юніке, без...ідейний, забур...янений.

Завдання 13. У якій з шести наведених груп в усіх словах – географічних назвах – не пишеться апостроф?

а) В...ятка, Сирдар...я, К...яхта; б) В...язьма, Кр...юково, Р...язань; в) Мурав...йово, Гур...єв, Амудар...я; г) Дем...янськ, В...язники, Юр...єв; г) Ак...яр, П...ятигорськ, Прокоп...євськ; д) М...юпхен, В...етнам, П...ємонт.

Завдання 14. У якій з шести наведених груп в усіх словах треба писати апостроф?

а) комп...ютер, миш...як, кар...єра; б) к...янті, кур...йоз, б...юджет; в) б...юкнен, ф...єзоле, п...єдестал; г) ад...ютант, ін...єкція, кан...йон; г) кон...юнктура, ад...юнкт, інтерв...ю; е) сер...йозний, п...юітр, ф...юзеляж.

Завдання 15. У якій з шести наведених груп в усіх словах треба використати апостроф?

а) матір...ю, торф...яний, роз...юшити; б) Св...ятослав, в...язи, рум...яний; в) від...їхати, духм...яний, черв...як; г) міжтір...я, Лук...янченко, пів...Ямайки; г) п...яний, моркв...яний, цв...ях, д) кур...єр, з...економити, В...ячеслав.

Завдання 16. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

а) бур'ян; б) Св'ятослав; в) під'їжджати; г) м'яч.

Завдання 17. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

а) між'ярусний; б) над'яр'я; в) мавп'ячий; г) подвір'я.

Завдання 18. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

а) різьб'яр; б) сп'янілий; в) Лук'янівка; г) зв'язок.

Завдання 19. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

а) дит'ясла; б) чотирьохярусний; в) кар'єра; г) п'ятниця.

Завдання 20. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) м'ята; б) тьмянний; в) ад'ютант; г) Мар'яна.

Завдання 21. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) без'ідейний; б) возз'єднати; в) двоюрусний; г) свято.

Завдання 22. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) духмянний; б) змякшити; в) ін'єкція; г) розіб'ю.

Завдання 23. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) черв'як; б) торф'яний; в) пів'Ялти; г) сум'яття.

Завдання 24. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) комп'ютер; б) пів'ящика; в) П'ємонт; г) хомяк.

Завдання 25. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) дебют; б) підв'язати; в) барельєф; г) пюре.

Завдання 26. У якому варіанті допущена помилка на правила вживання апострофа?

- а) гравюра; б) роз'їхатися; в) пів-Європи; г) пів-юрти.

III. Подвоєння та подовження приголосних

Завдання 1. Від поданих слів утворіть нові, в яких відбувалося б подвоєння літер. Складіть з ними речення.

Мить, молодь, корінь, клітина, зелень, заповідь, бламати, стіна, закон, день, година.

Завдання 2. Перекладіть подані російською мовою слова українською. Порівняйте написання слів в обох мовах. Складіть із цими словами речення.

Воссоединение, соломенный, массаж, знания, рассчитывают, жужжать, бассейн, уверенность, бездорожье, оттепель, оттенок, иллюстрация, кроссворд, священный, неожиданный, кассир, бесследный, безделье, побережье, обочина, беззаветный, Полесье, Прикарпатье.

Завдання 3. У якій з шести наведених груп в усіх словах не відбувається подвоєння приголосних?

а) об...ити, роз...ява, зав...ишки; б) от...оді, от...ут, от...ак;
в) страйк...ом, військ...омат, юн...ат; г) безвин...ий, вікон...иця, причин...ий;
г) туман...ість; ден...ий, кін...ий; д) виніс...я, розріс...я, закон...о.

Завдання 4. У якій з шести наведених груп в усіх словах не пишеться -нн-?

а) Ган...ин, здійсн...ий, блажен...ий; б) невблаган...ий, числен...ий, нездволен...ий; в) недоторкан...ий, благословен...ий, печен...ий; г) нескінчен...ий, шален...ий, священ...ик; г) огнен...ий, незрівнян...ий, непримирен...ий; д) старан...о, священ...ий, нескінчен...ий.

Завдання 5. У якій з шести наведених груп в усіх словах не пишеться дві літери?

а) сторіч..., стат...ей, знаряд...ь; б) нал...ю, збіж...я, колос...я, в) знан...я, пригорщ...ю, гіл...ястий; г) почут...ів, суд...ям, ріл...єю; г) молод...ю, розкіш...ю, подорож...ю; д) попідтин...ю, навман...я, спросон...я.

Завдання 6. У якій з шести наведених груп в усіх іменниках у формі орудного відмінка однини немає подовження?

а) загибел...ю, мід...ю, віс...ю; б) радіст...ю, волосін...ю, галуз...ю; в) міц...ю, сіл...ю, доповід...ю; г) далечін...ю, матір...ю, тін...ю; г) віст...ю, кіновар...ю, нехворощ...ю; д) кров...ю, відповід...ю, област...ю.

Завдання 7. Поясніть подвоєння приголосних у наведених словах:

Беззахисний, віддаль, роззброєння, беззвучний, ззаду, оббігти;

Стінний, осінній, пінний, письменник, віконний;

Нісся, розрісся, трясся, винісся;

Незліченний, здоровенний, неказаний, невблаганний, священний, старанність, здійсненність (шалений, навіжений, сказаний, священник, жаданий, нескінчений);

Знання, гілля, суддя, роздоріжжя, стаття;

Міддю, сталлю, ніччю, зеленню, (Керчю, радістю, совістю, любов'ю, кров'ю, матір'ю);

Навчання, спросоння, зрання;

Ллю, ллєш, ллється, наллю, наллєш, виллю;

Юннат, військкомат.

Завдання 8. Подвоєння чи подовження ми маємо у наведених прикладах? Як пояснити це явище?

Суддя, стаття, рілля, Ілля, судді, статті; знаряддя, галуззя, мотуззя,

волосся, колосся, знання, відкриття, дослідження, ходіння, обличчя, сторіччя, узбіччя, затишшя, піддашшя; миттю, маззю, ніччю, піччю, сіллю, міллю, повинню, подорожжю; зрання, спросоння, навання, попідтинню.

Завдання 9. Перепишіть, замість крапок вставляючи, де треба, пропущені букви. Обґрунтуйте написане.

Гран...ю, мудріст...ю, безмежніст...ю, перел...ється, займен...ик, священ...ий, шален...ий, священ...ик, спросон...я, олов'ян...ий, нужден...ий, Запоріж...я, під...аш...я, ріл...ею, суд...ів, вуал...ю, жовч...ю, Закарпат...я, беззакон...я, стат...ей, маст...ю, качин...ий, машин...ий, юн...ий, стійкіст...ю, передміст...я, корін...я, Заліс...я, зіл...я.

Завдання 10. Поставте іменник в орудному відмінку, обґрунтуйте написане.

Даль, мить, свіжість, печаль, велич, паморозь, вічність, мідь, папороть, деталь, в'язь, герань, юність, певність, блакить, сіль, почесть, ясність, повість, міць, кров, мати, віддаль, масть, гнучкість, вуаль, парость, напасть, ненависть, сталь.

Завдання 11. Від кожного з наведених слів утворіть нові слова на – ний, – ність за зразком закон – законний – законність. Слова з подвоєними буквами підкресліть.

1. Туман. 2. Пісня. 3. Врожай. 4. Тьма. 5. Підвищити. 6. Будень. 7. Вина. 8. Підвестися. 9. Сон. 10. Схвилюватися. 11. Віра. 12. Переконатися. 13. Впевнитися. 14. Старатися. 15. Змірятися. 16. Шаленіти. 17. Закінчити. 18. Віддати. 19. Обмежити. 20. Шаблон.

Для самоконтролю. Подвоєні букви *-nn-* треба вжити 7 разів. Сума номерів при цих словах має дорівнювати 59.

Завдання 12. Перекладіть українською мовою. Поясніть відмінності у написанні слів українською та російською мовами.

Трехсотлетие, платье, досье, бытие, чутьё, затишье, Ильич, судья, гордостью, листья, гость, варенье, молодость.

Завдання 13. Запишіть текст під диктовку. Підкресліть слова з подовженими або подвоєними приголосними, поясніть їх.

“Кобзар” – це сплав непримиренності до катів і неприйняття духовного рабства, це незрівнянна сила переконання. “Кобзар” у нашій історії – це книга, призначена для пробудження усіх синів в усі століття, як сказав поет. Це книга, призначена для нашого спасіння і самоутвердження. “Кобзар” створює навколо себе клімат, у якому мають вирости всі покоління народу.

Поезія “Кобзаря” не дає сприймати землю, на якій ми народилися, живемо, для майбуття якої працюємо, просто як територію, а робить її рідною землею, Батьківщиною. (За М. Косівним).

Завдання 14. Запишіть слова, розкриваючи дужки, у дві колонки:

1. Ті, у яких подвоюється буква -н-;

2. Ті, у яких вона не подвоюється.

Бездоган...ість, лавин...ий, скажен...ий, левин...ий, освітлен...ість, антен...ий, годин...ик, огнен...ий, страшен...ий, вогнян...ий, олов'ян...ий, щеплен...ий, орлин...ий, латун...ий, горохвян...ий, однозмін...ий, височен...ий, адресован...ий, електрон...ий, незбагнен...ий, реформен...ий, тьмян...ий, неблаган...ий, умотивован...ість, ешелон...ий, єдин...ий.

Ключ. З перших букв прочитаєте вислів Лесі Українки.

Завдання 15. Від поданих слів утворіть споріднені слова з подвоєнням чи подовженням приголосних. Поясніть причини подвоєння. З виділеними словами складіть речення.

Кінь, *глибина*, земля, весна, вікно, гудок, луна, дякувати, борода, *міць*, година, сидіти, *зброя*, мазь, молоко, зітхати, страшно, *поміч*, бігти, віти, промінь, зелень, дати, район, туман, диван, осінь, глина, спина, буква, весна, день, крига, тьма, зміна, заміна, реформа, машина, овес, ячмінь, гречка, вовна, без імені, без сну, без закону.

Завдання 16. Напишіть твір на тему: “Моє покликання”, використавши такі слова:

питання, життя, роздоріжжя, навчання, покликання, дозволя, навімання, утвердження, знання, невіддільний, бездоганно, передбачення, чуття, зусилля, незрівнянно, надбання, напруженість, натхненно, захоплення, самовіддано, стомлений, радістю, завзяття, визнаний, повністю, безліччю, мудрістю, щастя, гордістю, віддати, нескінченний, щоденно, задоволення, читання, переконання, обрання, почуття, сумлінно.

IV. Правопис префіксів

Завдання 1. Від поданих слів за допомогою префіксів утворіть нові слова і складіть з ними речення.

Відкинути, розкласти, розробити, прийти, віднести, доїхати, заклеїти, відчинити.

Завдання 2. Поясніть правопис префіксів наведених слів.

Підвести, підпалити, зшити, прикраса, премудрий, розпечений, підбігти, перелити, відкинути, підкласти, переробка, пречудовий, міжрайонний, міжгалузевий, викласти, вибити, принести, придбати,

прибрати, зчесати, збити, сформувати, скинути, бездушний, безбережний, розквіт, розпитати, станцювати, схитрити, приборжаний.

Завдання 3. На місці крапок поставте потрібні префікси.

...буття, ...погано, ...гір'я, ...пліччя, ...континентальний, ...обласний, ...республіканський, ...брати, ...звище, ...царів'я, ...критє, ...журно, ...ходити, ...людія, ...глядатися, ...рва, ...копати, ...садибний, ...м'яти, ...сушити, ...варити, ...палити, ...смузжя, ...'сднати, ...клітинний, ...доріжжя.

Завдання 4. У якій з шести наведених груп в усіх словах треба використати префікс з- ?

а) ...шити, ...питати, ...робити; б) ...фокусувати, ...їздити, ...бити;
в) ...хотіти, ...фотографувати, ...точити; г) ...бігати, ...ганяти, ...радіти,
г) ...ганьбити, ...міряти, ...корегувати; д) ...ходити, ...бороти, ...мостити.

Завдання 5. Запишіть слова в дві колонки: в першу – з префіксом **пре-**, у другу – з префіксом **при-**, поясніть значення слів.

I. Пр...дбати, пр...азовський, пр...дорогий, пр...блудитися, пр...вабити, пр...спокійний, пр...гнічувати, пр...високий, пр...завзятий, пр...гортати, пр...славний, пр...губити, пр...судити, пр...глибокий, пр...дорожний.

II. Пр...глухий, пр...глушити, пр...добрити, пр...добрий, пр...тихий, пр...тихнути, пр...меншити, пр...малий, пр...мудрий, пр...крутити, пр...хороший, пр...хорошити.

Завдання 6. Запишіть слова у дві колонки: у першу – з префіксом **з-**, у другу – з префіксом **с-**, сформулюйте правило написання префікса.

З(с)цементувати, з(с)коротити, з(с)пушувати, с(з)прямувати, з(с)міцнити, с(з)писувати, з(с)сформувати, з(с)чепити, з(с)класти, з(с)гуляти, з(с)шерхнути, з(с)киснути, з(с)чорніти, з(с)хилити, з(с)чавити, з(с)сушити, з(с)сунути, з(с)кликати.

Завдання 7. Запишіть слова в дві колонки: в першу – з префіксами **з-**, **с-**, у другу – з буквами **з**, **с**, що починають корінь, сформулюйте правописні правила.

Спілка, зрубати, звіт, снігур, збіжжя, збігати, сталь, звання, звинуватити, згодний, згоріти, смуток, згряя, згусток, здобний, здобич.

Завдання 8. Диктант - переклад.

Сберегать, сбиваться, сбоку, сбор, сдавать, сгореть, стареть, сжать, безвольный, безграмотный, безлюдный, бессильный, разбить, развести, развеять, расшить, приборжанный, прибить, пригладить, пребогатый, преглубокий, премилый, прехитрый.

Завдання 9. Перепишіть слова, зробіть їх морфемний аналіз. З'ясуйте правопис префікса.

Збаламутити, збентежити, збігати, звеліти, звільнення, зв'язок, згорати, згрубілий, здружитися, зів'янути, зідрати, зізнання, зіткнутися, зліпок, зменшення, змокнути, знервований, сказати, сказитися, скаламутити, скам'яніти, скип'ятити, склеювати, списати, спитати, спричинити, спроектований, зрошувальний, зсихати, зіскребти, зсохнути, створення, стверджувати, стикати, сторгуватися, зсув, сховище, сходити, сформулювати, зіплення, зішити, зіщулитися.

Завдання 10. До поданих слів допишіть префікс з- або його варіант зі- та с- і розмістіть утворені слова відповідно в трьох колонках.

Цементувати, формувати, шерхнути, киснути, ткати, толочити, ткнутися, тиснути, сушити, ставити, сунути, пхнути, пізнати, псувати, кликати, в'янути, чорніти, гнути, хилити, юрбитися, чавити.

Для самоконтролю: слів у кожній колонці має бути порівну.

Завдання 11. На місці крапок вставте з (зі) або с.

Бе...порадний, бе...болісний, бе...карний, бе...культурний, ...кріпити, ...бити, ...шкребти, ...хилити, ...орати, ...шити, ро...саджувати, ...сохнути, ...хвалити, бе...посередній, ...формувати, ...казати, бе...силю, ...чинити, ро...клад, ...творити, бе...коштовний, бе...зубий, ро...з'явив, бе...крає, ...рвати, ...жати, ...гріти.

Завдання 12. Розгляньте наведені слова з префіксами **при-**, **пре-**, **прі-**. Слова з префіксом **при-** розділіть на кілька груп залежно від значення:

1. Розташування біля чогось;
2. Неповна дія;
3. Доповнення;
4. Приєднання;
5. Завершеність дії.

Прірва, прізвище, прізвисько;

Предобрий, презавзятий, презлий, пребагатий, презирливий, презирство, преосвященний, преподобний, престол;

Прибігти, прибудувати, прикрутити, приборкати, пришвидшити, привалити, пригоріти, приземлення, прийдешній, приказка, Прикарпаття, прилавок, присмерки, пригірок, приярок, прибережний, прикордонний, прибрехати, привчити, прикручувати, прикусити, привідкрити.

Завдання 13. Перепишучи слова, замість крапок поставте букви **е, и** чи **і**; обґрунтуйте написання.

Пр...будова, пр...мостити, пр...д'явити, пр...двіковичний, пр...купити, п...р...сіяти, пр...звище, пр...святити, п...р...оформити, пр...з...млитися, пр...л...тати, пр...щ...пити, пр...пл...сти, пр...б...режний, пр...добрий, пр...в'язий, пр...гв...нтити, пр...нагідний, пр...дтеча, пр...зирство, пр...екти.

Завдання 14. Вставте **з** або **с**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **з**; 2) зі вставленою буквою **с**.

Ро...пис, вро...сип, ...кат, ...цементувати, ро...чин, ...формувати, ...тискач, ...чепити, ро...кис, ...прожогу, ...пад, бе...крилість, ...ковзко, ...сох, ро...сунув, ...горнути, ...хов, ро...сіл, ...шити, не...проста, ро...тин, бе...платно.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте вислів Й.-В. Гете.

Завдання 15. Чому в слові “вітчизна” на початку пишеться **віт-**, а в слові “відчинити” – **від-?** У слові “ростити” – **рос-**, а в слові “розтяти” – **роз-?**

Завдання 16. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви.

а) 1. А за Дніпром очі тонуть в бе(з, с)крайї далечі (І. Нечуй-Левицький). 2. Вечір в срібній млі ро(з, с)танув, ніч (з,с)пустилася на землю (О. Олесь). 3. За річкою у тремтливому мареві ро(з, с)тилався рідний край (О. Гончар). 4. Час ві(д, т)ступає бе(з, с)ило перед вулканічним клекотом високих дум (П. Загребельний). 5. Бе(з, с)мертний той, хто все своє життя за долю людства голос піднімає (М. Бажан). 6. Привіт кораблю, що вниз по Дніпру о(д, т)пливає на Канів.

б) 1. Хмарка пливе кучерява, тихо, як сон ро(з, с)тає (В. Сосюра). 2. Я для пісні вікно ро(з, с)чинив, щоб вона залила мою душу весною (В. Сосюра). 3. Мені те кохання бе(з, с)крас ро(з, с)шарпало серце давно (Л. Українка). 4. Не о(д, т)цвіте мое кохання, а буде в серці до сконання (В. Самійленко). 5. Порвалася не(з, с)кінченна розмова (Л. Українка). 6. Поезія – це завжди неповторність, якийсь бе(з, с)мертний дотик до душі (Л. Костенко). 7. Вершники по(з, с)какували з коней і перестали стріляти (Ю. Яновський). 8. Епоха лиш того пр(е, и)горне, хто з епохою живе (П. Тичина). 9. Пр(е, и)ходь, героїчне! Пр(е, и)красне, явись (П. Тичина).

Завдання 17. Замість крапок вставте пропущені букви **е, и** чи **і**. Поясніть вживання префіксів.

Пр...берегти, пр...славний, пр...зводити, пр...парувати, пр...своїти, пр...буток, пр...мовляти, пр...м'єр, пр...варений, пр...зидент, пр...бій, пр...крашати, пр...злий, пр...морозити, пр...відкрити, пр...боркати, пр...берегти, пр...бережний, пр...бігти, пр...мудрий.

З виділеними словами складіть і запишіть речення.

Завдання 18. Від кожного з поданих дієслів утворіть слова з різними префіксами.

Пекти, кинути, класти, йти, шкрябати, м'яти, бути, їхати, крутити, фотографуватися, гнути, писати, ділити, шкодувати.

Завдання 19. Запишіть слова у дві колонки: в першу – з префіксами з-, с-; у другу – з буквами з, с, що розпочинають корінь. Сформулюйте правила правопису.

Спілка, зрубати, звіт, снігур, збіжжя, збігати, сталь, звання, звинуватити, згодний, ставок, згоріти, струмок, згряя, згусток, здобич, зсунути, зцілити, світити, слово, степ.

Завдання 20. Випишіть із словників по 3 – 4 слова із префіксами за-, най-, анти-, архі-, ірра-, контр-, ультра-, супер- і поясніть їх правопис.

Завдання 21. Диктант-переклад.

Сберегать коллекции, сморщиться от боли, ссыпать зерно, исцелить от болезни, спедить отвар, съёмка фильма, сколотить ящик, списать текст, сформулировать правило, взволнованный рассказ, созвать собрание, сокращать изложение, рассматривать картину, разыскивать друга, разехаться в разные стороны, размять пальцы, бесхарактерный человек, создавать кружок.

V. Зміни приголосних при словотворенні

Завдання 1. Перепишіть подані слова, виправляючи в них помилки.

Кременчукський, Туретчина, народичський, вузькіший, дорогіший, фашиський, печенігський, брацький, острогський, петербургський, люцтво, владивостокський, случський, блисчати, Одесьчина, Онищин, Мелашин, кріпатчина, Черкащина.

Завдання 2. Запишіть подані слова українською мовою і поясніть їх правопис.

Воронежский, карабахский, винницкий, волжский, запорожский, мадагаскарский, студенческий, шовинистский, батрачество, ужгородский, гагаузский, брестский, збаражский, звенигородский, золотоношский, иртышский, кагарлыкский, кальмиусский, меккский, камчатский, персидский, квебекский, гигантский, новозеландский, иракский, модернистский, черкесский, бугский, бухарестский, казахский, венский, волновахский, экстремистский, гадячский, кембриджский, киргизский, люксембургский.

Завдання 3. Утворіть вищий ступінь порівняння прикметників, поясніть зміни приголосних.

Слабкий, тонкий, близький, дорогий, далекий, солодкий, глибокий, високий, легкий, дужий, довгий, товстий, короткий, важкий.

Завдання 4. У якій з шести наведених груп в усіх похідних словах відбуваються зміни приголосних перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)**?

а) гірник – гірни...ький, завод – завод...ький, Черкаси – черка...ький;
б) парубок – парубо...ький, Сиваш – сива...ький, Волинь – волин...ький,
в) ткач – тка...тво, турист – турист...ький, Гадяч – гадя...ький; г) сирота – сиріт...ький, боягуз – боягу...тво, козак – коза...тво; г) Париж – пари...ький, брат – бра...тво, чех – че...ький; д) Запоріжжя – запорі...ький, товариш – товари...ький, птах – пта...тво.

Завдання 5. У якій з шести наведених груп в усіх прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-ськ(ий)** від географічних назв і назв народів, не відбуваються фонетичні зміни:

а) Лейпциг – лейпци...ький, Гамбург – гамбур...ький, Кременчук – кременчу...ький; б) Стасбург – страсбур...ький, Владивосток – владивосто...ький, Кандалакша – кандалак...ький; в) Буг – бу...ький, Рига – ри...ький, Суец – сус...ький; г) казах – каза...ький, тюрки – тюр...ький, Мекка – ме...ький; г) Гаага – гаа...ький, калмик – калми...ький, таджик – таджи...ький; д) Гринвіч – гринві...ький, чуваш – чува...ький, латиш – лати...ький.

Завдання 6. Утворіть прикметники за допомогою суфікса **-сь(кий)** від поданих слів. Зробіть морфемний аналіз кожного слова.

Козак, читач, молодець, таджик, ткач, німець, грек, словак, узбек;

Буг, Париж, француз;

Чех, волох, товариш, Залісся;

Студент, гігант, казах, тюрк, Чикаго;

Кавказ, Черкаси, Арзамас, Кривий Ріг, Волга, Калуга, Онега, Запоріжжя, Кременчук, Прилуки, Золотоноша, Кролевець, Карабах, Владивосток.

Завдання 7. Від поданих слів утворіть іменники за допомогою суфікса **-ств(о)**.

Товариш, убогий, боягуз, садівник, козак, птах, співробітник, студент, каліка, неук, вівчар, скотар, бджільничий, ткач, агент, потомки, лицар, селянин.

Завдання 8. Від поданих іменникових основ за допомогою суфікса **-ськ(ий)** утворіть прикметники; обґрунтуйте наявність чи відсутність змін кінцевих приголосних основи.

Запоріжжя, Донецьк, Буг, Рига, козак, таджики, чуваші, калмики, печеніги, скіфи, якути, татари, німці, поляки, українці, чехи, латиші, литовці, Волга, Кавказ, Карпати, Гамбург, Балхаш, Іртиш, Петербург, Єкатеринбург, Цюрих, Вашингтон, студент, університет, Париж, Кременчук, Ужгород, Чернігів, Одеса, киргизи.

Завдання 9. Підберіть однокореневі слова і форми того самого слова, у яких відбулося б чергування приголосних, наприклад: Книжка-книжечка.

Дорога, каталог, друг, шпак, історик, фізика, чоловік, горох, пух, колега, техніка, електрика, парубок, запах, шох, колиска, увага, льох, епоха, логіка, нога.

Завдання 10. Перепишучи, замість крапок поставте пропущені **ч** або **ш**; поясніть правопис слів; складіть із виділеними словами речення.

Соня...ник, ру...ниця, безпе...ний, міся...ний, пшени...ний, торі...ний, піврі...ний, півні...ний, сма...ний, моло...ний, моло...ниця, дові...ний, серце...ний (бідолашний).

Завдання 11. Від поданих іменників-назв етнічних груп населення за допомогою суфікса **-ськ-** утворіть прикметники назви мов.

Таджики, курди, латиші, узбеки, казахи, абхазці, калмики, українці, росіяни, білоруси, татари, грузини, литовці, киргизи, чуваші, якути, каракалпаки, перм'яки, гагаузи, нанайці, туркмени, лаки, башкири, турки, печеніги, половці, німці, коряки, ескімоси.

Завдання 12. Утворіть вищий ступінь порівняння прикметників та прислівників. Складіть з даними словами речення.

Дорогий, дужий, високий, вузький, низько, високо, красивий.

Завдання 13. За допомогою суфікса **-ин(а)** утворіть, де можна, назви територій.

Області: Київська, Волинська, Черкаська, Дніпропетровська, Полтавська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Рівненська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Чернігівська, Луганська, Сумська, Херсонська, Миколаївська, Львівська, Харківська, Чернівецька, Донецька, Одеська, Закарпатська.

Завдання 14. Перекладіть слова українською мовою. Порівняйте правопис даних слів в російській та українській мовах.

Русский, одесский, французский, петербургский, узбекский, таджикский, угличский, молодецкий, немецкий, чешский, кавказский, ткацкий, турецкий, киргизский, гигантский, рыбацкий, пражский, парижский, запорожский, рижский, кременчукский, казахский.

VI. Спрощення у групах приголосних

Завдання 1. Від поданих слів утворіть прикметники. Групи приголосних, у яких відбулося спрощення, підкресліть.

Честь, гігант, користь, пристрасть, радість, швидкість, солдат, жалість, захист, ненависть, область, турист, аванпост, баласт, капость, контраст, перехрестя, пестити, піст, кістка, форпост, щастя, злість, доблесть, вартість, об'їзд, почесь, хвастати.

Завдання 2. Перекладіть українською мовою і поясніть написання слів.

Безвыездно, комендантский, гигантский, жалостный, шестьсот, проездной, скоростной, собственный, бесхитростный, областной, поздний, устный, редкостный, туристский, вестник, свистнуть, солнечный, бессмертный, качественный, антифашистский, декадентский.

Завдання 3. Вставте, де треба, пропущені букви д, т, к. Слова запишіть у дві колонки: перша – у які не вставляли букв, друга – у які вставляли пропущені букви.

Швидкіс...ний, якіс...ний, улес...ливий, хвас...ливий, контрас...ний, щас...ливий, блис...нути, аген...ство, волейболіс...ці, (від «волейболістка»), учас...ник, заздріс...ний, ус...ний, щотиж...ня, очис...ний, п'я...десят, шелес...не, гіган...ський.

Завдання 4. У якому варіанті допущена помилка на спрощення у групах приголосних?

а) пристрасний; б) студентство; в) фашистський; г) контрастний.

Завдання 5. У якому варіанті допущена помилка на спрощення у групах приголосних?

а) яхтсмен; б) кістлявий; в) виїзний; г) зап'ясний.

Завдання 6. У якому варіанті допущена помилка на спрощення у групах приголосних?

а) хворосняк; б) шістсот; в) прихвосні; г) випускний.

Завдання 7. У якому варіанті допущена помилка на спрощення у групах приголосних?

а) гігантський; б) агенство; в) повісті; г) хруснути.

Завдання 8. У якій з шести наведених груп в усіх похідних словах відбувається спрощення в групах приголосних?

а) блиск – блис...нути, випуск – випус...ний, виїздити – виїз...ний;
б) ремесло – реміс...ник, контраст – контраст...ний, честь – чес...ний;
в) зап'ястя – зап'яс...ний, плюск – плюск...нути, баласт – балас...ний;

г) пестити – пес...ливий, брязк – бряз...нути, масло – мас...ний; г) якість – якіс...ний, тиждень – тиж...невий, проїзд – проїз...ний; д) компост – компос...ний, шість – шіс...надцять, вість – віс...ник.

Завдання 9. Поясніть випадки спрощення приголосних або його відсутність.

Тижневий, проїзний, улесливий, вісник, чесний, зап'ястний, пестливий, хвастнути, шістнадцять, бризнути, блиснути, випускний, аванпостний, компостний, форпостний, сонячний, зловісний, місцевий, цілісний, інтелігентський, виїзний, шелеснути, гончар, імла, серце.

Завдання 10. На місці крапок, де потрібно, поставте пропущені літери. Поясніть правопис слів. Порівняйте їх вимову й написання.

Совіс...пий, сер...це, мес...ник, чес...ний, со...нце, учас...ник, радіс...но, блис...нути, виїз...ний, влас...ний, дилетан...ський, повіс...ці, ус...пий, ціліс...ний, піс...десять, ях...смен, контраст...ний, хвас...ливий, очис...ний, гіган...ський, студен...ський.

Завдання 11. Перекладіть українською мовою і порівняйте написання слів в обох мовах. Доберіть синоніми до слова **жалостливий**.

Костлявий, областной, позний, честный, солнце, сердце, проездной, прекрасный, злостный, агентство, шестьсот, блеснуть, мгла, несчастный, каждый, безжалостный, недельный, стелить, наместник, шестнадцать, радостный.

Завдання 12. Утворіть прикметники від поданих слів і поясніть їх правопис. З утвореними прикметниками складіть декілька речень.

Заздрість, студент, радість, жалість, баласт, компост, область, честь, щастя, користь, тиждень, виїзд, якість, контраст, турист, декадент, лестити, пестити, хвастати, аванпост.

Завдання 13. Складіть твір-мініатюру на тему: “Як я допомагаю батькам”, вживши такі слова: радісний, щотижня, корисний, щасливий, чесний, пізній, сонце, совісний.

Завдання 14. Замініть речення одним словом і введіть їх у словосполучення.

З р а з о к: Графік, що складений на тиждень – тижневий графік.

1. Робота, яка дає користь. 2. Відрядження на тиждень. 3. Нарада, що пов'язана з виїздом. 4. Звістка, що викликає радість. 5. Смуга, що захищає поле. 6. Змагання, які відбуваються в області.

ВІІ. Правопис слів іншомовного походження

Завдання 1. Визначте рід іменників іншомовного походження.

Журі, меню, фламінго, какаду, мадам, алібі, резюме, кюре, маестро, денді, бюро, аташе, шасі, метро, казино, марабу, таксі, колібри, поні, шимпанзе, кенгуру, какаду.

Завдання 2. З наведеними словами іншомовного походження складіть речення, в яких кожне іншомовне слово має українські відповідники.

Бізнес, орфографія, горизонт, екстраординарний, патент, фольклор, анонс, фіксувати, репродукувати, симптом.

Завдання 3. Написання якого слова не відповідає нормам правопису?

а) буденність; б) олов'яний; в) лляний; г) журі; ґ) Одиссей; д) зосередити.

Завдання 4. Написання якого слова не відповідає нормам правопису?

а) Чілі; б) башкір; в) вітамін; г) п'ятеро; ґ) ажіотаж; д) ов'єдо.

Завдання 5. У яких з шести наведених груп в усіх словах іншомовного походження треба використати літеру і?

а) Флор...да, Мекс...ка, Корс...ка; б) Австр...я, Р...о-де-Женейро, Л...сабон; в) Ваш...нгтон, Сан-Франц...ско, Лейпц...г; г) Аргент...на, Браз...лія, С...рія; ґ) Мадр...д, Ч...лі, Ч...каго; е) Сканд...навія, Сард...нія, Адд...с-Абеба.

Завдання 6. У яких з шести наведених груп в усіх словах іншомовного походження треба використати літеру і?

а) д...зель, реч...тат...в, дж...нси; б) д...риктор, інст...тут, м...тропол...т; в) сп...скоп, к...пар...с, х...мера; г) башк...р, к...шлак, з...гзаг; ґ) с...луєт, ш...рма, ц...стерна; д) б...знес, н...ша, бургом...стр.

Завдання 7. Прочитайте. Поясніть правила правопису слів іншомовного походження.

а) династія, дистанція, інститут, тактика, позиція, симптом, сигнал, цитрусові, джинси, режим, речитатив, чинара, шифер, шифр, фортисимо, фабрика;

б) Антарктида, Флорида, Арктика, Корсика, Мексика, Атлантика;
в) Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Чикаго, Чилі, Йоркшир, Лейпциг;
г) Великобританія, Мавританія, Мадрид, Рим, Париж;

д) Аргентина, Бастилія, Братислава, Бразилія, Вавилон, Ватикан, Єгипет, Єрусалим, Палестина, Сардинія, Сирія, Скандинавія, Тібет, аргентинець, бразилієць.

Завдання 8. Прочитайте. Поясніть правила правопису слів іншомовного походження.

а) істина, інструкція, Ізабелла;

б) авіація, фіалка, тріумф, аудієнція, клієнт, геніальний, соціологія, ілюмінація;

в) Лісабон, Монтевідео, Сідней, Тиціан, Шіллер, Капрі, Нагасакі, Поті, Самалі, Паганіні;

г) колібри, таксі, поні, парі, мерсі, попури;

д) міф, бізнес, пірат, гіпербола, фінанси, німфа, піанісимо, вібрація, кіно, хірург, республіка, але: бурмістер, вимпел, єхидна, імбир, бинт, графин, кипарис, лиман, миля, нирка, спирт, химера, башкир, гиря, калмик, кинджал, кисет, диякон, єпископ, єпитимія, митрополіт.

Завдання 9. Прочитайте. Поясніть правила правопису слів іншомовного походження.

а) енергія, епітет, епізод, дуель, дуєт, Рафаель;

б) куплет, пінцет, вундеркінд, гегемон, декада;

в) Єва, Європа, Євфрат, єпископ, єзуїти, єфрейгор, єгер;

г) гігієна, гієна, феєрія, феєрверк, Фейєрбах, порт'єра, кар'єр, п'єса, траєкторія.

Завдання 10. Прочитайте. Поясніть правила правопису слів іншомовного походження.

а) акумуляція, бароко, беладонна, белетристика, бравісимо, інтермецо, лібрето, стакато, шасі;

б) бонна, брутто, ванна, манна, мотто, нетто, панна, пенні, тонна, білль, булла, вілла, дурра, мірра;

в) ірраціональний, імміграція, контрреволюція;

г) Андорра, Голландія, Калькутта, Марокко, Міссурі, Ніцца, Шіллер, Россіні, голландський, марокканець.

Завдання 11. Поясніть написання іншомовних слів. Невідомі для вас значення їх з'ясуйте за "Словником іншомовних слів".

Альтруїзм, антибіотик, анемія, ангіна, анестезія, аномалія, ансамбль, антиелектрон, антиквар, аркадія, атлетика, ательє, бальзам, бандероль, баритон, бар'єр, басейн, бенефіс, банкет, біосфера, біцепс, бонекватор, евакуація, хімія, жирандоль, бюджет, Братислава, Скандинавія, Балтика, інтерв'ю, Каїр, наївний, руїна, цистерна, Париж, таксі, Еквадор, Євпаторія, єнот, ін'єкція, Мюллер, Мадрид, ширма, п'ємонт, Нью-Фаундленд, графік,

математика, дискусія, фаєтон, театр, кольє, клієнт, тріумф, рояль, шлеяда, аудієнція, лібрето, стакато, пенні, нетто, Марокко, ірраціональний.

Завдання 12. Перепишіть слова, вставте, де треба, пропущені букви, поясніть правопис.

Р...ктор, ...нст...тут, д...кан, ауд...тор...я, каф...дра, с...м...нар, сп...п...ал...н...ст..., д...скус...я, фо...є, р...ж...м, пр...ор...тет, к...нджал, б...нг, граф...н, д...якон, ж...рі, брош...ра, параш...т, парф...мерія, Сард...н...я, С...рія, Браз...лія, пан...а, бон...а, лібрет...о, барок...о, Шіл...ер, марок...анець, кол...є, шамп...н...йон, абор...ген, ре...страція, д...кція.

Завдання 13. Доберіть 10-15 слів іншомовного походження, пов'язаних з вашою майбутньою спеціальністю; напишіть їх. Поясніть правопис.

Завдання 14. До поданих словосполучень доберіть синоніми; поясніть правопис іншомовних слів.

1. Розмова між двома особами.
2. Драматичний або музичний твір.
3. Довжина замкнутого контура.
4. Приготування столу до обіду.
5. Словесний текст опери.
6. Тисяча тисяч.
7. Фрукти – це солодкі страви, які подаються в кінці обіду.
8. Поривчасте виконання музикальних звуків.
9. Приміщення в театрі, кінотеатрі, в якому знаходяться глядачі перед початком сеансу.
10. Картина, барельєф, які заповнюють частину стіни, стелі.
11. Мішок для речей, які носять за спиною.
12. Намисто (корали) з дорогоцінними прикрасами, підвісками.

Завдання 15. Випишіть у ліву колонку слова із вставленою буквою и, у праву – із вставленою буквою і.

Ультрамар...н, анг...на, бронх...т, ш...мпанзе, фет...ш, Місс...с...пі, б...бліофіл, сп...раль, трот...л, ас...міляція, штр...х, академ...к, форт...с...мо, троп...ки, Р...м, арх...в, кос...нус, гр...п, каз...но, пер...од, Хельс...нкі, міт...нг, операц...я, в...мпел, Баст...лія, ф...нал, гібр...д, Корс...ка, бенз...н, автомоб...ль, Л...сабон, В...ардо, деф...с, граф...н, пр...оритет, Тб...лісі, електр...фікація.

Ключ. З останніх букв вписаних слів прочитайте до кінця вислів Й.В. Гете: “Як пізнати себе?”

Завдання 16. Перепишіть, поясніть вживання м'якого знака і апострофа в словах іншомовного походження.

1. Мільйони свічок на каштанах звучать, наче дзвони ясної весни (Л. Горлач).
2. Тихо спустивши порт'єри, день переходить в останню фазу (Б. Олійник).
3. Бракон'єр хитрий, а ми ще хитріші (Б. Гуцало).
4. Ад'ютант приніс карту і розстелив її на столику (Ю. Бензик).
5. Записав газетяр інтерв'ю – про дні бойові, про героїв плацдарму (І. Нехода).
6. Я знаю, що бійця нападки спом'януть і нашу віру й кров знесуть на п'єдестал (А. Малишко).
7. Два бюсти – рядом: Гус великий, пророк землі – Сковорода (А. Малишко).
8. Кохати – нові землі відкривати, нюанси свіжі і відтінки нові (І. Драч).

VIII. Фонетичні засоби милозвучності української мови

Завдання 1. У якому з наведених словосполучень вживання у та в порушують милозвучність української мови?

1.1. а) купалися в озері; б) наш учитель; в) зайшла у вагон; г) працюю у театрі.

1.2. а) тоді у вас; б) повертались додому в темряві; в) бачила в фільмі; г) оберталася в міжзоряному просторі.

Завдання 2. У якому з наведених варіантів вживання у та в не відповідає правилам?

2.1. а) піднімаю голову вгору; б) приїхала в Острог; в) повертались додому у темряві; г) пірнаю глибоко у воду.

2.2. а) буває різне в житті; б) зайти у кабіну; в) спитаю в мами; г) у кожного свій шлях.

2.3. а) усе вирішилося у день нашого приїзду; б) ходила в аптеку; в) бачила у фільмі; г) усякий прагне кращого в житті.

2.4. а) ні в кут ні в двері; б) потрапити в лабеті; в) загнати в лабіринт; г) їдемо в Варшаву.

2.5. а) опинитися у такій ситуації; б) хто шукає небезпеки, у ній і загине; в) тримати в напрузі; г) забитися в темний кут.

2.6. а) боялась увести дочку свою в неславу; б) використовується у науковому стилі; в) прийняти в обійми; г) пустити в непам'ять.

2.7. а) одурити в живі очі; б) приймати в штики; в) у Оксани сьогодні день народження; г) глянути у вічі.

Завдання 3. У якому з наведених варіантів вживання й та і не відповідає правилам?

3.1. а) тому й ніщо її не заспокоює; б) читати й писати; в) брат і сестра; г) батьки і діти.

3.2. а) сидить і вчить; б) одразу й одужав; в) сосна й ялина; г) не втигла і Слька затримати його.

3.3. а) Марія й Йосип; б) раз і назавжди; в) підіймаєш літак в небо; г) бджоли й інших порід.

3.4. а) і слова не почуєш; б) між небом і землею; в) йти на розшуки – і негайно; г) вам і не присниться.

3.5. а) й враз знерухоміло все; б) студенти й аспіранти; в) сестра і її чоловік; г) зібрались сусіди й родичі.

3.6. а) дерева й купці; б) масло й сметана; в) тихо і поважно; г) чорнобривці й айстри.

3.7. а) звук і буква; б) заєць і їжак; в) учні й учителі; г) пливли й щезали.

3.8. а) груша і яблуко; б) напилась води і опам'яталась; в) вовк і ягня; г) борщ і капа.

Завдання 4. У якому з наведених варіантів вживання у та в не відповідає правилам?

4.1. а) дими йдуть у небо; б) першою думкою в Остапа було...; в) пішли у погріб; г) у двері хтось постукав.

4.2. а) жовтіють у вікнах; б) В яру залунав спів; в) підійшов до озера, в яке падали жолуді; г) освіту здобувала в інституті.

4.3. а) за вікном в абрикосовому саду; б) взяли участь в підготовці зустрічі; в) впадати у вічі; г) смачно в них у хаті.

4.5. а) це було у вересні; б) як в бігуна; в) груди в орденях; г) душа черства ще в зав'язі.

4.6. а) уважно заглиблююся в роботу; б) високий у солом'яному брилі; в) були в гостях; г) розібрались у власному житті.

4.7. а) знайду підтримку у батьків; б) проходять у три зміни; в) зайшла в хату; г) працював уночі.

4.8. а) учителі і учні; б) направо й наліво; в) між Сциллою і Харибдою; г) сякий і такий.

Завдання 5. У якому з наведених варіантів вживання і та й не відповідає правилам?

5.1. а) стид і сором; б) і волосина не впаде з голови; в) сучасне й минуле; г) і швець, і жнець, і на дуду і грець.

5.2. а) не раз і не два; б) вчора й сьогодні; в) вуз і школа; г) війна й мир.

5.3. а) хліб і сіль; б) Ольга й Ярослав; в) фрукти й овочі; г) ліс і поле.

5.4. а) далеке й близьке; б) от тобі й раз!; в) смородина й агрус; г) молоко й сир.

IX. Практикум з культури мовлення

Завдання 1. Перекладіть українською мовою.

Адресование документа; благодарю вас; войти в сделку; визирование документа; в любом случае; внести в расход; в семь часов; выписка из протокола; государственная система делопроизводства; делать поблагжку; денежный и материальный учет; добиваться расположения.

Завдання 2. Перекладіть українською мовою.

Достояние коллектива; железнодорожный путь; заблаговременная доставка; загодя побеспокоиться; избегать наказания; искажение дела; косые взгляды; красноречивые факты; крупные недостатки; лицевой счет; ложный шаг; на должном уровне.

Завдання 3. Перекладіть українською мовою.

Налогоспособный; непритязательный служащий; обнаружить ошибку; обращать на себя внимание; общественное движение; оказать помощь; очаг просвещения; осуществлять намерения; приход; платежное требование; получатель; по вариантам.

Завдання 4. Перекладіть українською мовою.

По приказу; платежеспособный; предупреждение; принимать меры; принимать участие; расход недели; расчетный отдел; сберегательный банк; с вашего разрешения; свидетельство о рождении; себестоимость; семь часов.

Завдання 5. Перекладіть українською мовою.

Соблюдать закон; совпадение обстоятельств; на протяжении; текущие дела; на должном уровне; труды не пропали даром; ужесточить требование; учредительное собрание; целесообразный; чувство собственного достоинства; шекотливое обстоятельство.

Завдання 6. Виправте помилки у реченнях.

1. Я народився в родині воєного.

2. Штраф за безбілетний проїзд – 10 гривень.
3. Він виступив дуже нетактично.
4. Міняю трьохкімнатну квартиру у місті Київ на рівноцінну у місті Львів.
5. Столяр виконує мілкі роботи по замовленню.
6. Куплю весільний наряд.
7. Продається дитяча коляска.
8. Моя автобіографія потрібна?
9. Я займаюся в університеті.
10. Чи маєте ви пропуск до учбового корпусу?
11. Він наш ведучий учений.
12. Ці помилки зустрічаються часто.

Завдання 7. Виправте помилки у реченнях.

1. По всім питанням ти дав вірну відповідь.
2. Документи можете здавати в любий технікум.
3. Документ включає важливі відомості.
4. До об'єктів власності відносяться й винаходи.
5. Підготуйте тези доповіді.
6. Я не відкакуюсь від своїх слів.
7. Маємо виконати великий об'єм роботи.
8. У мене почасова оплата.
9. Редакція приносить свої вибачення.
10. Списки направте в місцеві органи.
11. Ви до редактора по якому питанню?
12. Мене не влаштує така зарплата.

Завдання 8. Виправте помилки у реченнях.

1. Решту питань розглянемо другим разом.
2. Слідуюче питання – забезпечення теплоелектростанцій паливом.
3. Продовжуються територіальні спори.
4. Наказ вступає в силу з дня його підписання.
5. Змушений лишити вас слова.
6. Я настоюю на обговоренні цього питання.

7. Нам вдалося зібрати біля двох тисяч гривень.
8. Повернувся через пару хвилин.
9. Сподіваюсь, ви розумієте, що це вимушена міра.
10. У нашому відділі немає вільних вакансій.
11. Як керівництво відноситься до вас?
12. Красно дякуємо вас.

Завдання 9. Виправте помилки у реченнях.

1. Знайомтеся: Семен Гнаткевич, бувший директор нашої фірми.
2. Мені потрібна виписка з протоколу.
3. Слід перерахувати всіх виступаючих.
4. Пропоную обжалувати це рішення.
5. Чим ви обоснуєте свою пропозицію?
6. Його стаття опровергла всі звинувачення партнерів.
7. Ми неодноразово піднімали питання про безпеку руху.
8. Істеблішмент – слово, яким в англійських країнах характеризують високий рівень прибутків, стійке положення в суспільстві.
9. Поступила пропозиція прийняти участь у засіданні ради університету.
10. Чи знаєте ви, що рішення облради відмінили?
11. Мій брат є членом цієї комісії.
12. Гадаю, що ця інформація стане вам у нагоді.

Завдання 10. Виправте помилки у реченнях.

1. Згідно постанови міністерства наш підрозділ ліквідується.
2. Ознайомтеся з заключенням експертної комісії.
3. Наші погляди співпадають.
4. Співставте факти, проаналізуйте результати.
5. Вже десять годин п'ять хвилин.
6. Перше запитання повістки дня – матеріальне положення студентів.
7. Моя пропозиція є найкращою.
8. Налогова система має багато недоліків.
9. Ваша діяльність протирічить уставу нашої організації.
10. Прийшли всі без виключення.
11. До бібліотеки поступили нові журнали по радіотехніці.

12. Інститут чи університет – це дві великі різниці.

Завдання 11. Зазначте номери правильних речень.

1. Ці відомості походять з певних джерел.
2. Доведеться послуговуватися іншим методом.
3. Це не підлягає сумніву.
4. Такий варіант не підходить.
5. Є підстави сподіватися на те, що наше становище істотно поліпшиться.
6. Ця справа потребуватиме великого досвіду.
7. За попередніми обрахунками борг сягнув 150 мільйонів гривень.
8. Скорочення виробництва триває.
9. Облиште свій намір.
10. Стан техніки безпеки залишає бажати кращого.
11. Ми віддали навчальний посібник до друку.
12. Наші конкуренти зазнали невдачі.

Завдання 12. Зазначте номери правильних речень.

1. Ваші претензії безпідставні.
2. Швець Є. І. навчається на машинобудівельному факультеті.
3. Терещенко О. К. працює медсестрою психічної лікарні.
4. Донька – Шеремета Інна Вікторівна, 1998 року народження, учениця ЗОШ № 21 м. Вінниці.
5. У нашої команди 50 очків.
6. Подаємо до вашої уваги бесіду нашого кореспондента з академіком Б.І. Мокіним.
7. Ми заплатили згідно рахунку.
8. Н. О. Шульга взяла ссуду і не повернула її.
9. Зробіть все на власний розсуд.
10. Я ледве не пропустив нагоди познайомитися з нею.
11. Здайте виручку в банк.
12. Яке враження справили на Вас мої колеги?

Завдання 13. Зазначте номери правильних речень.

1. Виготовляємо меблі на замовлення.

2. Облишмо жарти.
3. Обраховано прожиточний мінімум.
4. Пропозиції торкаються важливих сторін нашої діяльності.
5. Заслужовує уваги такий факт.
6. Вибори не відбулися, оскільки не було кворуму.
7. Ми подали пропозиції по поліпшенню роботи цеху.
8. За цей період часу ми запатентували свій винахід.
9. Не слід надуживати іншомовними словами.
10. Ви припустилися помилки.
11. Вважаю своїм боргом попередити вас про небезпеку.
12. Дозвольте відрекомендувати вам мого колегу по роботі Андрія Антоновича Данилюка.

Завдання 14. Зазначте номери правильних речень.

1. Говоріть без патяків.
2. Не надавайте цьому значення.
3. Сплатіть податок на додану вартість.
4. Ваші наукові розвідки варті уваги.
5. У чому заключається проблема?
6. Це невідкладна справа.
7. Підійдіть об одинадцятій годині до заступника директора.
8. Частину врожаю продаємо по договірних цінах.
9. Який відсоток від загальної кількості працівників складає управлінський апарат?
10. Коли директор приймає з особистих питань?
11. Чи берете ви участь у науково-дослідній роботі?
12. Університет має аспірантуру по багатьох спеціальностях.

Завдання 15. Зазначте номери правильних речень.

1. Вкиньте, будь ласка, листи в поштовий ящик.
2. Де висить розклад занять?
3. За чверть до п'ятої розпочнеться педагогічна рада.
4. По якій причині вас відрахували з університету?
5. Це протирічить нашим законам.

6. Наша мета заключається в тому, щоб зміцнити зв'язки з країнами Заходу.
7. Не надавайте цьому особливого значення.
8. Ми не встигнемо впоратися із завданням.
9. Вам не уникнути неприємностей.
10. Шкода змарнованого часу.
11. Чому ви так недбало відноситеся до своїх службових обов'язків?
12. Ми чули, що на вашому підприємстві великий відтік кадрів.

Завдання 16. Зазначте номери правильних речень.

1. На жаль, ми не розуміємо друг друга.
2. Збитки фірми складають 300 тис. гривень.
3. Час братися до роботи.
4. Рахуйтеся з думкою людей.
5. Ми намітили такі заходи.
6. Подайте список працівників вашого підприємства.
7. Ви сплачуєте подорожні податки.
8. Ознайомтеся з новим штатним розписом.
9. Декан іще не повернувся з командировки.
10. Чи є у вас пропуск до навчального корпусу?
11. Лікар приймає щопонеділка.
12. Вам надається право на позачергове встановлення телефону.

Завдання 17. Зазначте номери правильних речень.

1. Дисертант на цю тему вже має декілька статей.
2. Знайомтеся: це наш провідний учений Олесь Іванович Васильченко.
3. Він займається на п'ятому курсі університету.
4. У звіті зустрічаються орфографічні помилки.
5. Яким має бути розположення статей у звіті?
6. Больничний лист мені дали тільки на два дні.
7. Мені потрібна справка про стан здоров'я моєї дитини.
8. Все це було сказано в мій адрес.
9. Вам слід вибачитися.
10. Ви розсіяли мої сумніви.

11. Нарешті промовець закінчив доповідь.
12. Розбіжність у поглядах не сприяла переговорам.

Завдання 18. Зазначте номери правильних речень.

1. Прошу прийняти до відома важкий матеріальний стан сім'ї.
2. Бійку зчинив студент 3-го курсу А. Марушак.
3. Нам потрібна біла масляна фарба.
4. Я не розділяю ваші думки.
5. Спробуйте розрішити цей конфлікт.
6. Перше слово в реченні пишеться з прописної літери.
7. Стаття висвітлює питання виробничих відносин.
8. Запам'ятайте: це завдання великої ваги.
9. Гадаю, що загальними зусиллями ми подолаємо всі перешкоди.
10. Текст було складено на кшталт протоколу.
11. Ви стверджуєте, що це випадковий збіг обставин.
12. На протязі цього тижня я готувався до колоквиуму.

Завдання 19. Зазначте номери правильних речень.

1. Замовте три квитки на поїзд Москва – Софія.
2. У заключенні я хочу подякувати всім доповідачам.
3. Можна вас на пару слів?
4. Не плутайте ці поняття.
5. Така методика являється неправильною.
6. Нове речення пишеться з червоного рядка.
7. Це питання вимагає роз'яснення.
8. Своїм запитанням ви поставили доповідача в тупик.
9. Спроба вдалася, і наш план затвердили.
10. Визначте строк виконання плану.
11. Дійте згідно з обставинами.
12. Книжка включає в себе 120 сторінок.

Завдання 20. Зазначте номери правильних речень.

1. Їм добавили зарплату.
2. Секретар пішов по службових справах.

3. Відбулася нарада по проблемам молоді.
4. Розпочинаємо обговорення пропозиції працівників планового відділу.
5. Пропоную винести подяку колективу школи № 2.
6. Прораб акта не підписав.
7. Нашій фірмі завдано збитків на 20 тисяч гривень.
8. Не зволікайте з роботою.
9. Ось мій диплом і вкладиш до нього.
10. Зверніться до замісника директора з наукової роботи.
11. Ми не повинні допустити ні найменшої помилки.
12. Зроблено рекомендації щодо поліпшення навчального процесу.

Завдання 21. Виправте помилки в реченнях.

1. Його давно змістили з цієї посади.
2. Розвиваються риночні відношення.
3. Трудоустройство молоді – гостра проблема сьогодення.
4. Довго ми обговорювали це питання і нарешті прийшли до згоди.
5. Докладчик говорив довго, ніхто не перебивав його розмови.
6. Будь ласка, задавайте запитання.
7. Рекомендаційний лист – це лист відправлений поштою з додатковою оплатою.
8. Зазначте своє містожителство.
9. Вони вимагають, щоб я зложив свої повноваження.
10. Відмінено льготи для воєнслужбових.
11. Прошу звільнити мене за особистим бажанням.
12. Я мешкаю по вулиці Грушевського.

Завдання 22. Виправте помилки в реченнях.

1. Консультації з філософії відбуваються по вівторкам.
2. Я теж притримуюсь такої думки.
3. Роботу відложили на місяць.
4. Не зловживайте іноземними словами!
5. Представники делегацій заключили договір про співробітництво.
6. Керівництво нашого підприємства рахує, що ваша фірма невчасно розраховується за представлені послуги.

7. Ще одна стаття розходів нашого об'єднання – охорона оточуючого середовища.
8. У вас склалася хибна уява про наш колектив.
9. Ми ще не отримали зарплати за березень місяць.
10. Ви принесли лист не за адресом.
11. Ми довго переписувалися, переписка припинилась після від'їзду Олега за кордон.
12. Каса працює круглодобово.

Завдання 23. Виправте помилки в реченнях.

1. Нас не допустили до здачі іспитів.
2. З ранку до вечора вона знаходиться на роботі.
3. Розкрийте підручники на сторінці п'ятій.
4. Роздався телефонний дзвінок.
5. У мене гарні взаємовідношення з колегами, друзями, знайомими.
6. Дві строчки написав правильно, пиши далі.
7. Не дивлячись на несприятливі умови, поїздка відбудеться.
8. Нічого не поробиш, така вже наша доля.
9. Півшостого він закінчує роботу.
10. Переверніть сторінку, перепишіть теоретичні положення та приведені приклади.
11. У вас велика виручка?
12. Товарообіг складає 300 мільйонів гривень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булаховський Л.А. Курс сучасної української літературної мови. – Т. 1. – К.: Радянська школа”, 1951. – 519 с.
2. Глушик С.В., Дияк О.В., Шевчук С.В. Сучасні ділові папери. – 4-те вид. – К.: А.С.К., 2005. – 400 с.
3. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1995. – 192 с.
4. Головащук С.І. Українське літературне слововживання: Слов.-довід. – К.: Вища школа, 1995. – 319 с.
5. Козачук Г.О. Українська мова: Практикум. – К.: Вища школа, 1991. – 397 с.
6. Козачук Г.О., Шкурятяна Н.Г. Практичний курс української мови. – К.: Вища школа, 1993. – 367 с.
7. Кочан І.М., Токарська А.С. Культура рідної мови. – Л.: Світ, 1993. – 232 с.
8. Культура української мови: Довідник / За ред. В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.
9. Новий російсько-український словник-довідник / Укладачі: С.Я. Ермоленко, В.І. Ермоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 398 с.
10. Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головащук, М.М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.
11. Пазяк О.М., Кисіль Г.Г. Українська мова і культура мовлення. – К.: Вища школа, 1995. – 239 с.
12. Паламар Л.М. Практичний курс української мови: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – 158 с.
13. Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
14. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
15. Російсько-український словник: Сфера ділового спілкування / Уклад.: В.М. Брицин, О.О. Тараненко. – К.: УНВЦ “Рідна мова”, 1996. – 287 с.
16. Російсько-український і українсько-російський словник: Відмінна лексика / Уклад.: Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, С.В. Шевчук. – 2-ге вид., допов. – К.: Вища школа, 1995. – 283 с.

17. Російсько-український словник ділової мови / Уклад.: О. Мокровольський, О. Шокало. – 3-тє вид., випр. й доп. – К.: Редакція журналу “Український світ”, 1992. – 302 с.
18. Російсько-український словник-довідник “Порадник ділової людини” / Уклад.: О.М. Корєнга та ін. – К.: Основи, 1995. – 320 с.
19. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Уклад.: Й.Ф. Андреш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 600 с.
20. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бєвзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – 4-тє вид. – К.: Вища шк., 2003. – 430 с.
21. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с.
22. Український орфографічний словник / Інститут мовознавства імені О.О. Потебні. – К.: Довіра, 2005. – 1069 с.
23. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови. – Стереотипне видання. – К.: Наукова думка, 2005. – 240 с.
24. Шевченко Л.Ю., Різун В.В. Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова: Довідник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

Навчальне видання

Лариса Євстахіївна Азарова

Наталія Йосипівна П'яст

**Українська мова професійного спілкування.
Практичний курс. Частина І.**

Навчальний посібник

Оригінал-макет підготовлено Н.Й. П'яст

Редактор В.О. Дружиніна

Науково-методичний відділ ВНТУ
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК № 746 від 25.12.2001
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВНТУ

Підписано до друку 17.10 2006 р. Гарнітура Times New Roman
Формат 29,7 x 42 $\frac{1}{4}$ Папір офсетний
Друк різнографічний Ум. друк. арк. 7.6
Тираж 75 прим.
Зам. № 2006 - 163

Віддруковано в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі
Вінницького національного технічного університету
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК № 746 від 25.12.2001
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВНТУ